

Sovietų valdžios antibažnytinė politika (1953–1967)

IVADAS

Viena iš svarbiausių istorinio proceso, kurį lėmė sovietinis totalitarinis režimas Lietuvoje, sudedamųjų dalių buvo totalitarinės valdžios ir religijos, o konkrečiu atveju – jos institucinės išraiškos Katalikų Bažnyčios santykiai. Lietuvos visuomenė prieš susidurdama su sovietiniu režimu buvo ir smarkiai religiškai angažuota, ir religiniu atžvilgiu beveik homogeniška, t.y. didžiąją jos dalį sudarė katalikai. Sovietinio totalitarinio režimo idėjinis pagrindas – jo diegta komunistinė ideologija negatyviai traktavo religiją, o tai darė didžiulę įtaką ne tik socialinei struktūrai, bet ir kiekvieno žmogaus gyvenimui. Be to, Katalikų Bažnyčia pokario Lietuvoje buvo likusi vienintele legalia institucija, kurios vidaus gyvenimo totalitarinis režimas neįstengė visiškai kontroliuoti, dėl to čia galėjo rusenti asmeninės ir nacionalinės laisvės idėja. Taigi nuodugniai neįvertinus tų santykių neįmanoma gerai suprasti sovietinio Lietuvos istorijos laikotarpio. Deja, Katalikų Bažnyčios padėčiai sovietinėje totalitarinėje sistemoje Lietuvos mokslininkai kol kas neskyrė pakankamai dėmesio. Istoriografijoje ir mokslinėje publicistikoje daugiau dėmesio teko tik Bažnyčios padėčiai pirmaisiais pokario metais ir aštuntajame bei devintajame dešimtmetyje. Pirmuoju atveju tai lėmė siekis atskleisti Katalikų Bažnyčios ryšius su ginkluotuoju partizaniu pasipriešinimo judėjimu ir šio laikotarpio tragiškumas, antruoju atveju – geresnis šaltinių prieinamumas ir svarbi Bažnyčios vieta disidentiniame sąjūdyje. Tačiau 1953–1967 m. tarpsnis svarbus tuo, kad tuomet

totalitarinės valdžios ir religijos santykiai turėjo atsiskleisti gryniausiu pavidalu, nes sovietų valdžios antibažnytinė politika negalėjo būti grindžiama Bažnyčios ryšiais su pasaulietiniu opoziciniu pagrindžiu.

Kadangi pagrindiniai sovietų valdžios politikos Katalikų Bažnyčios atžvilgiu vykdytojai Lietuvoje buvo Religinių reikalų įgaliotinio prie LSSR MT institucija¹ bei LSSR KGB organai, tai ir rašant straipsnį daugiausia naudotasi būtent šių dviejų institucijų archyviniais dokumentais. Religijų įgaliotinio archyvinis fondas yra išbarstytas dviejuose archyvuose. Lietuvos visuomeninių organizacijų archyve saugomas religijų įgaliotinio susirašinėjimas su LKP CK bei įvairūs jo ataskaitiniai pranešimai iki 1961 m.² Vertingų dokumentų šia tema yra ir tame pačiame archyve saugomame vadinamajame „Ypatingajame aplanke“³, kur buvo kaupiami ypač slapti su LKP CK veikla susiję dokumentai. Kita religijų įgaliotinio archyvinio fondo dalis yra Lietuvos centriname valstybės archyve: susirašinėjimo su RKRT Maskvoje, LSSR MT ir kitomis sovietinės valdžios instancijomis dokumentai, įvairi informacinė įgaliotinio medžiaga⁴. Antra didelė dokumentų grupė, panaudota šiame straipsnyje – tai Lietuvos ypatingajame archyve saugomi buvusio KGB padalinio Lietuvoje dokumentai. Svarbiausi yra 4-osios valdybos (nuo 1959 m. – 2-osios valdybos) ataskaitiniai pranešimai bei metinės ataskaitos (deja, išlikusios ne visų metų)⁵. Svarbios yra vyskupų T. Matulionio⁶, K. Palta-roko⁷ ir P. Ramanausko⁸ operatyvinio sekimo bylos, tuo laikotarpiu nuteistų kunigų baudžiamosios bylos⁹. Operatyvinio sekimo

bylose randame specifinę dokumentų grupę – agentų pranešimus. Šaltinio vidaus kritikos požiūriu į juos reikia žiūrėti labai atsargiai, nes agentai, konkrečiu atveju – daugiausia kunigai, dažnai iškraipydavo (sąmoningai ar nesąmoningai) informaciją arba jų informacijos šaltinis, žinodamas apie jų bendradarbiavimą, pateikdavo klaidinančią informaciją. Todėl, kiek buvo įmanoma, stengtasi lyginti agentų pateiktą informaciją su kitų šaltinių duomenimis. Žinoma, tai taikyta ir kitiems sovietų valdžios dokumentams.

Vertingi yra ir nagrinėjamų įvykių tiesioginių liudininkų dvasininkų J. Stankevičiaus, S. Kiškio, L. Tulabos, J. Žvinio atsiminimai¹⁰, suteikę galimybę ne tik įvertinti konkrečią dramatiškų įvykių patirtį, bet ir pamatyti alternatyvą ideologizuotiems ir dažnai neatspindintiems tikrovės sovietų valdžios dokumentams, taip pat padėję geriau suvokti tą istorinę tikrovę. Itin svarbūs kan. J. Stankevičiaus, kuris tuo metu Lietuvos Katalikų Bažnyčios valdymo struktūrose užėmė aukštas pareigas ir buvo pačiame Bažnyčios gyvenimo įvykių centre, dienoraštiniai atsiminimai. Nors jie ir nėra labai objektyvūs, jų autorius nutyli daug svarbių dalykų, apie kuriuos negalėjo nežinoti, tačiau kai kurios detalės leido visiškai kitaip interpretuoti faktus, atsispindinčius oficialiuose archyvuose dokumentuose.

Kaip minėta, šiame darbe nagrinėjamas laiko tarpsnis nepatraukė skvarbesnio Lietuvos istorikų žvilgsnio po to, kai jie jau galėjo laisvai mąstyti ir jiems buvo atvertos iki tol buvusių neprieinamų archyvų durys. Galima paminėti tik neseniai išėjusią, pagrindžio sąlygomis 1979 m. parašytą V. Skuodžio knygą¹¹, kurioje autorius apžvelgia ateistinę literatūrą, pasirodžiusią Lietuvoje iki 1976 m. Tai labiau bibliografinio pobūdžio darbas, pateikiantis tyrinėtojams daug kiekybinių duomenų apie ateistinės literatūros leidimo mastą tam tikrais laiko tarpniais ir jos temas.

Kiek daugiau dėmesio šiam laikotarpiui skyrė išeivijos istorikai. Jų darbams būdinga tai, kad jie naudojo tik sovietinės spau-

dos ir kita įvairiais būdais už „geležinės uždangos“ patekusia ribota informacija, todėl tegalėjo gana paviršutiniškai įsivaizduoti Katalikų Bažnyčios padėtį tuometinėje Lietuvoje. Daugiausia tokios informacijos sukaupe ir pakankamai vaisingai ją interpretavo V. S. Vardys monografijoje apie Bažnyčios ir religijos vietą sovietinės Lietuvos politiniuose procesuose¹². Nors svarbiausias autoriaus tyrimo objektas buvo nacionalizmo ir katalikiškumo konvergencija aštuntojo dešimtmečio disidentiniame sąjūdyje, tačiau daug dėmesio jis skyrė ir Bažnyčios padėties evoliucijai sovietinio režimo sąlygomis ankstesniais metais, be ko nebuvo galima paaiškinti ir aštuntojo dešimtmečio procesų. Religinės politikos sušvelnėjimą po J. Stalino mirties autorius aiškino sovietų valdžios bandymu atsikovoti tikinčiosios visuomenės dalies lojalumą, kartu neatsisakant kitokių, civilizuotesnių antireliginio veikimo būdų. Tačiau tai suteikė Katalikų Bažnyčiai viltį, išsilaikiusią iki septintojo dešimtmečio pradžios ir kuriam laikui atitoliniusią katalikiškojo pasipriešinimo judėjimo kristalizaciją, kad jos gyvenimo sąlygos palaipsniui taps normalesnės. Aptardamas sovietinio režimo padarinius Bažnyčiai, V. S. Vardys aiškiai nediferencijuoja jų atskirais laikotarpiais.

Pažymėtina ir J. Savojo monografija¹³, skirta religijos persekiojimui sovietinėje Lietuvoje. Kadangi ji buvo parašyta septintojo dešimtmečio viduryje, joje daugiausia apžvelgiama religijos padėtis po J. Stalino mirties. J. Savasis tiek turinio, tiek laiko atžvilgiu labai sutrumpino santykinio Katalikų Bažnyčios padėties pagerėjimo tarpsnį postalininiu laikotarpiu. N. Chruščiovo anti-religinės kampanijos pradžia jis laiko jau 1956 m., o padėties pagerėjimą sieja tik su palankesnių religijai straipsnių spaudoje pasirodymu. Jo nuomone, puldami religiją, komunistai nepadarė didesnių nuostolių Lietuvos Katalikų Bažnyčiai.

Panašaus pobūdžio yra ir M. Raišupio apybraiža¹⁴. Joje tikėjimo persekiojimas sovietinėje Lietuvoje atskleidžiamas daugiau per atskirų katalikų dvasininkų likimo priz-

mę. Su paskutinio dar nuo nepriklausomos Lietuvos laikų savo pareigas ėjusio vysk. K. Paltaroko mirtimi autorius sieja ištisos Lietuvos Katalikų Bažnyčios istorijos epochos pabaigą. Deja, jis nenurodo esminių jos požymių.

S. Sužiedėlis Lietuvos Katalikų Bažnyčios istorijoje¹⁵ trumpai aptaria ir mūsų nagrinėjamąjį laikotarpį. Jo nuomone, tuomet sovietų valdžios antibažnytinės politikos pagrindinės priemonės buvo religinės veiklos tarp gyventojų varžymas ir Bažnyčios administracijos kontrolė. Kartu pažymima, kad sovietų valdžia tuo metu skatino oficialius Lietuvos Katalikų Bažnyčios ryšius su Vatikanu.

Kai kurie šio laikotarpio Lietuvos Katalikų Bažnyčios santykių su sovietų valdžia momentai bandomi nušviesti ir T. Remeikio monografijoje apie opozicinį sąjūdį sovietinėje Lietuvoje¹⁶, sintetinėse R. J. Misiūno ir R. Taageperos¹⁷ bei A. Liekio¹⁸ studijose. T. Remeikis plačiau aptaria tik Vatikano *Ostpolitik* (1964–1966 m.) reikšmę Lietuvos Katalikų Bažnyčiai. Pasak jo, Bažnyčios padėties pagerinimui sovietinėje Lietuvoje ji nieko gero nedavė, sovietų valdžia tik pasinaudojo Šventojo Sosto palaiminimu, suteiktu jai palankiems Lietuvos Katalikų Bažnyčios hierarchams. R. J. Misiūnas ir R. Taagepera bando sieti religijos padėtį Baltijos valstybėse ne tik su sovietų valdžios vykdyta politika, bet ir su industrializacijos bei modernizacijos procesais. Jų nuomone, santykinio režimo sušvelnėjimo laikotarpiu sekuliarizacijos procesas, pristabdytas stalininių antpuolių, vėl buvo ėmęs reikštis. A. Liekis taip pat daugiau dokumentais iliustruoja svarbiausius Lietuvos Katalikų Bažnyčios gyvenimo sovietinės sistemos sąlygomis faktus, teigiamai vertina kan. J. Stankevičiaus veiklą.

Nereikia pamiršti ir užsienio mokslininkų indėlio į šios problemos tyrimą. Visų pirma paminėtini Kestono koledžo Religijos ir komunizmo studijų centro (Didžioji Britanija) bei jo vadovo M. Bourdeaux darbai. Jis parašė ir Lietuvai skirtą monografiją apie Bažnyčios padėtį¹⁹. Didesnę jos

dalį užima dokumentų publikacijos ir asuntintojo bei devintojo dešimtmečių Katalikų Bažnyčios kovos dėl tikinčiųjų teisių nagrinėjimas. Analizuodamas mus dominantį laiko tarpsnį M. Bourdeaux daugiausia remiasi J. Savojo surinkta medžiaga. Jo nuomone, N. Chruščiovo vykdyta antireliginė kampanija Lietuvą palietė mažiau negu kitus SSRS regionus. Taigi, kaip matome, nedaugelio istorikų bandymai nagrinėti Lietuvos Katalikų Bažnyčios ir sovietų valdžios santykius po J. Stalino mirties iki septintojo dešimtmečio antros pusės iš esmės yra pagrįsti antriniais šaltiniais, juose trūksta ir nuodugnesnės teorinės šių santykių refleksijos. Impulsą teorinei minėtos problemos analizei galėtų duoti darbai, nagrinėjantys religijos ir komunistinės totalitarinės sistemos susidūrimą Vidurio ir Rytų Europoje bei pačioje Rusijoje. Deja, didelė šių darbų dalis kol kas tebėra neprieinama, nors jų ir taip nėra daug.

Lietuvos Katalikų Bažnyčios padėtį sovietinėje sistemoje bandyta išsprasti ir į sovietinei istoriografijai privalomus ideologinius rėmus. Palyginti akademiškiausiai tai padarė J. Aničas²⁰. Jo teigimu, šeštajame ir septintajame dešimtmetyje dauguma katalikų dvasininkų, matydami, jog jų antilaudinė (t.y. nelojali sovietų valdžiai) laikyšana esanti viena iš priežasčių, dėl kurių didelė gyventojų dalis atitolo nuo Bažnyčios, tapusi lojali ir siekusi prisitaikyti prie naujų sąlygų bei atgauti prarastas pozicijas. Nepaisant to, Katalikų Bažnyčia neturėjusi perspektyvų socialistinėje visuomenėje, kur jos socialinės šaknys buvusios pakirstos, o sekuliarizacijos procesas nepaliktas savieigai. Kiek kitaip Lietuvos Katalikų Bažnyčios padėtis traktuojama propagandinėje, užsieniui skirtose sovietinių autorių brošiūrose²¹: jose Bažnyčios gyvenimas nušviečiamas pagražintai, neakcentuojant sovietinės sistemos ir religijos nesuderinamumo.

Prieš aptariant straipsnio struktūrą ir tikslus reikėtų apibūdinti bendrą Katalikų Bažnyčios ir sovietų valdžios santykių Lietuvoje periodizacijos modelį, kuris implicitiškai

kai glūdi sovietinės Lietuvos istorijos tyrinėtojų darbuose, tačiau nėra aiškiai apibrėžtas. Išskirtini trys ilgesni laiko tarpsniai: 1) 1945–1952 m. – Katalikų Bažnyčia stalininio teroristinio režimo sąlygomis; 2) 1953–1967 m. – Katalikų Bažnyčia tarp bėkompromisinio konflikto ir *modus vivendi* su sovietų valdžia; 3) 1967–1988 m. – Katalikų Bažnyčios aktyvus dalyvavimas judėjime dėl žmogaus teisių.

Ribinių datų pasirinkimą lėmė tokie motyvai: pirmojo tarpsnio pradžia – Lietuvos reokupacija; J. Stalino mirtis 1953 m. pasirinkta kaip antrojo tarpsnio pradžia, kadangi tai buvo svarbiausias įvykis, turėjęs įtakos nemažiems Katalikų Bažnyčios ir sovietų valdžios santykių pasikeitimams, pradėjusiems ryškėti jau 1953 m.; šio tarpsnio pabaiga – tai metai, kai pasirodė pirmieji kunigų laišakai sovietų valdžios institucijoms, gynę tikinčiųjų teises ir vertintini kaip Katalikų Bažnyčios aktyvaus išitraukimo iš žmogaus teisių gynimo sąjūdį, išsiskleidusį aštuntajame dešimtmetyje, užuomazga (be to, nuo 1967 m. pabaigos Lietuvoje pradėjo galioti liturginė reforma); trečiojo tarpsnio pabaiga – metai, kai prasidėjus Atgimimui sovietų valdžios antibažnytinė politika nustojo egzistavusi.

Naudojantis pirminiais šaltiniais toliau bus bandoma nušviesti Lietuvos Katalikų Bažnyčios ir sovietų valdžios santykių postalininiu laikotarpiu kai kuriuos aspektus, išryškinti jo specifiką, parodyti antibažnytinės politikos kitimą tam tikrais laiko tarpsniais. Struktūrinis tyrimo pagrindas – nagrinėjamojo laikotarpio dalijimas į tris trumpesnes atkarpas, išskiriamas pagal matomus Bažnyčios ir valdžios santykių pokyčius. Kartu kiekvienos iš jų specifiką bus stengiamasi atskleisti per svarbiausius Lietuvos Katalikų Bažnyčios ir sovietų valdžios sąlyčio taškus: 1) Bažnyčios valdymas ir hierarchija; 2) pastoracinė Bažnyčios veikla ir vieta visuomenėje; 3) materialinė Bažnyčios padėtis; 4) Lietuvos Katalikų Bažnyčios ryšiai su Šventuoju Sostu; 5) religinė spauda; 6) prievarta, taikyta dvasininkams ir tikin-

tiesiems. Taip pat bus pabrėžtas išskirtinis KGB vaidmuo vykdant sovietų valdžios antibažnytinę politiką.

SOVIETŲ VALDŽIOS BANDYMAS PATRAUKTI LIETUVOS KATALIKŲ BAŽNYČIĄ Į SAVO PUSĘ (1953–1959)

Sovietų valdžios antibažnytinės politikos pasikeitimo motyvai ir Bažnyčios reakcija į jį. Po J. Stalino mirties sovietinio režimo sąlygos keitėsi: nuo teroristinio režimo pamažu buvo pereita prie švelnesnės totalitarizmo formos. Tai negalėjo nepaveikti ir Lietuvos Katalikų Bažnyčios santykių su sovietų valdžia. Pokario metais sovietų valdžios vykdyta antibažnytinė politika anaipol nesumenkino Bažnyčios autoriteto visuomenės akyse. Nors buvo vykdomas plataus masto teroras dvasininkijos (1944–1953 m. gegužės mėn. buvo suimti 362 kunigai)²² ir tikinčiųjų atžvilgiu, uždarinėjamos bažnyčios (nepatikslintais duomenimis, šiuo laikotarpiu uždaryta 15–20 proc. 1939 m. Lietuvoje veikusių bažnyčių)²³, tačiau jau per 1953 m. Kalėdas buvo gerai matyti, kad Lietuvos visuomenės tikėjimas nė kiek nėra sumažėjęs. Tai turėjo pripažinti ir sovietų valdžios atstovai. 1953 m. pabaigoje Lietuvoje lankęsis RKRT atstovas iš Maskvos, pamatęs perpildytas Vilniaus bažnyčias, religijų įgaliotiniui Lietuvoje B. Pušiniui pareiškęs: „Visa mūsų veikla, nukreipta prieš bažnyčią, nedavė visai jokių rezultatų“²⁴. Savo nesėkmę pripažino ir represinės struktūros, kurios pokario metais bene daugiausia prisidėjo prie Lietuvos Katalikų Bažnyčios naikinimo. Vos porai mėnesių praėjus po J. Stalino mirties LSSR MVD parengtoje pažymoje pabrėžta, kad represinės priemonės, kurių iki tol buvo imtasi prieš katalikų dvasininkiją, teigiamų rezultatų nedavė. Atvirkščiai, jos ją privertė savo priešiškoje veikloje laikytis konspiracijos, o gyventojai kunigų areštus įvertino kaip religijos persekiojimą²⁵. Atsižvelgdama į tai, MVD numatė sutelkti dėmesį į politinį darbą, kad

dvasininkija būtų atitraukta nuo aktyvios antisovietinės veiklos. Sovietų valdžios Lietuvoje vykdomos antibažnytinės politikos problema buvo iškelta ir tuometinio SSRS vidaus reikalų ministro L. Berijos pažymoje bei jos pagrindu 1953 m. gegužės 26 d. priimtame SSKP CK prezidiumo nutarime „Lietuvos SSR klausimai“²⁶. Dar prieš priimant tą nutarimą religijų įgaliotinis B. Pušinis, orientuodamasis į L. Berijos politiką, nurodė netinkamus kovos su religingumu būdus: 1) neteisingas dvasininkijos apmokestinimas; 2) įsigalėjęs paprotys kunigus už kontrrevoliucinius nusikaltimus teisti už uždarytų durų; 3) šiurkštūs sovietinių pareigūnų ir spaudos išpuoliai prieš kunigus ir tikinčiuosius; 4) neleidimas grįžti represuotiems vyskupams; 5) nepagrįstas bažnyčių uždarymas²⁷.

Kitas plačiai nuskambėjęs, naują sovietų valdžios poziciją religijos atžvilgiu atspindėjęs dokumentas – tai SSKP CK 1954 m. lapkričio 10 d. nutarimas „Dėl klaidų vykdančios mokslinę ateistinę propagandą tarp gyventojų“²⁸. Šio smarkiai ideologizuoto dokumento (kaip ir visi oficialūs sovietų valdžios nutarimai) hermeneutinė analizė leidžia išskirti keturias reflektuotas sovietų valdžios politikos religijos atžvilgiu klaidas: 1) dvasininkų ir tikinčiųjų įžeidinėjimas; 2) nepagrįstas tikinčiųjų ir dalies dvasininkų traktavimas kaip politiškai nepatikimų; 3) administracinis kišimasis į Bažnyčios ir religinių bendruomenių vidaus reikalus; 4) žemas ateistinės propagandos lygis. Tuo tarpu represinės priemonės, kurių buvo griebtasi prieš dvasininkus, nelaikytos klaida, nes jos buvusios nukreiptos prieš antivalstybinę veiklą. Tiesa, kadangi SSRS laimėjęs socializmas ir dauguma dvasininkų jau esą lojalūs sovietų valdžiai, jos represijos prieš dvasininkiją turėjusios pasibaigti. Nepaisant šio dokumento santykinio naujoviškumo, religijos padėtis sovietinėje totalitarinėje sistemoje jame gana aiškiai apibrėžta: „Jeigu valstybės atžvilgiu religija yra privatus reikalas ir dėl to bažnyčia atskirta nuo valstybės [valstybė totalitarinėje sistemoje praktiškai apima visą socialinę tikrovę, todėl bu-

vimas ne valstybėje reiškė buvimą už įstatymo ribų – A. S.], tai komunistų partija, remdamasi vienintele tikrai mokslinė pasaulėžiūra – marksizmu-leninizmu ir jo teoriniu pagrindu – dialektiniu materializmu, negali neutraliai žiūrėti į religiją kaip į ideologiją, nieko bendro neturinčią su mokslu“²⁹. Tai gi ir po J. Stalino mirties principinė sovietų valdžios nuostata liko nepakitusi: religija komunistinėje visuomenėje anksčiau ar vėliau turėsianti išnykti. Tik praktinis šios nuostatos įgyvendinimas nukeltas į tolimesnę ateitį ir priemonės jai įgyvendinti pasirinktos rafinuotesnės. Kadangi kol kas gyventojų tikėjimas buvo stiprus, reikėjo ieškoti vienokio ar kitokio *modus vivendi* su dvasininkija, tačiau stalininės antireliginės politikos linijos buvo atsisakyta ne dėl jos nusikaltamumo, o dėl neefektyvumo.

Pasak M. Bourdeaux, sovietų valdžia pokario metais laikė Katalikų Bažnyčią viena iš svarbiausių savo priešų: tam daugiausia įtakos turėjo Katalikų Bažnyčios universalizmas, davęs pagrindo į jos narius žiūrėti kaip į potencialius Vakarų agentus³⁰. Tačiau žiauriomis represijomis priverstus dvasininkiją tapti nors iš dalies lojalia sovietų valdžiai, atsirado galimybė pasinaudoti ja SSRS vidaus ir užsienio politikoje, darant Katalikų Bažnyčiai tam tikrų nuolaidų. Su Rusijos Stačiatikių Bažnyčia panašiai pradėta elgtis jau Antrojo pasaulinio karo metais, tuo tarpu Katalikų Bažnyčia ir kitos konfesijos neseniai prie SSRS imperijos prijungtose teritorijose po karo dar turėjo išgyventi „tramdymo“ laikotarpį, kurį stačiatikiai išgyveno trečiajame ir ketvirtajame dešimtmetyje. Jau 1956 m. pradžioje religijų įgaliotinis B. Pušinis rašė: „Sovietų valdžios ortodoksizmas labai trukdo Ženevos dvasiai įsigalėti Katalikų Bažnyčios santykiuose su valdžia. Ypač svarbu šį ortodoksizmą atmesti dabar, kai Katalikų Bažnyčios vadovai siekia suartėjimo“³¹. Vėliau B. Pušinis atskleidė, kad „RKRT tuomet vykdė kulto tarnautojų jaukinimo darant jiems įvairiausias nuolaidas politiką, nes kulto tarnautojų nuotikos turėjo vaidinti labai svarbų vaidmenį

SSRS santykiuose su užsieniu³². Kita vertus, liberalizavus religijos sritį, buvo tikėtasi atgauti religiškai angažuotos Lietuvos visuomenės dalies lojalumą, kartu prislopinti nacionalistines reminiscencijas.

Dvasininkijos ir tikinčiųjų reakcija į šiuos pirmuosius religinės politikos pokyčius nebuvo vienareikšmė. Nors dauguma džiaugėsi ir netgi gana nekritiškai juos traktavo „kaip valstybės bendradarbiavimą su bažnyčia, kad tikėjimas atsidūrė privilegijuotoje padėtyje“³³, tačiau buvo ir pakankamai nuogąstavimų, pastebėti jų ribotumai. Kun. G. Blynas savo laiške SSRS MT pirmininkui G. Malenkovui, pasidžiaugęs minėtu SSKP CK 1954 m. lapkričio 10 d. nutarimu, nesutiko, kad marksizmas yra vienintelė tikrai moksliška pasaulėžiūra, ir atkreipė dėmesį į tai, jog ir šiame nutarime pripažįstama tik ateistinės propagandos laisvė. Be to, jo nuomone, taikos interesams būtų labai naudingas leidimas lojaliems dvasininkams užmegzti ryšį su Vatikanu³⁴. Šis nutarimas paskatino ir procesus, kurie sukėlė vietinių sovietų valdžios satrapų baimę: labai pagausėjo žmonių, einančių į bažnyčią, ką, pasak B. Pušinio, lėmė tai, kad į bažnyčią pradėjo eiti ir tie, kurie anksčiau karjeros sumetimais slėpė savo religingumą³⁵.

1955 m. RKRT pirmininkas I. Polianskis, kuris gruodžio mėn. lankėsi Vilniuje, paragino surengti Bažnyčios hierarchų ir sovietų valdžios atstovų susitikimą ir aptarti galimą kompromisą. Vysk. K. Paltarokas laikėsi pozicijos, kad Lietuvos Katalikų Bažnyčia visiškai lojali sovietų valdžiai gali tapti tik tada, kai jos padėtis bus apibrėžta tam tikru statutu, priimtinu abiem pusėms³⁶. Tą patį mėnesį KGB agentūrai pavyko sužinoti, kokius reikalavimus buvo numatęs kelti vysk. K. Paltarokas mainais už lojalią Lietuvos Katalikų Bažnyčios poziciją: 1) sureguliuoti ligoninių, vaikų ir invalidų namų aprūpinimą sakramentais; 2) leisti kunigams kartą per metus rinktis rekolekcijoms dekanatuose; 3) leisti dekanams susirinkti pas vyskupą dėl vienodų instrukcijų; 4) grąžinti Arkikatedrą; 5) netrukdyti susisiekti su Vatikanu; 6) normalizuoti kunigų pajamų mo-

kestį; 7) išspręsti kunigų apgyvendinimo netoli bažnyčių klausimą; 8) padidinti seminarijos klierikų skaičių³⁷. Tuometiniam LSSR vidaus reikalų ministro pavaduotojui, be kita ko, kuravusiam ir Bažnyčios persekiojimą, L. Martavičiui tokie reikalavimai atrodė per dideli, todėl jis nurodė „su agentūros pagalba siekti, kad šie reikalavimai būtų sušvelninti ir būtų lengviau su jais [t.y. su Lietuvos Katalikų Bažnyčios hierarchais – A. S.] šnekėtis“³⁸. Vyskupų J. Steponavičiaus, P. Maželio ir kan. J. Stankevičiaus susitikimas su LSSR MT pirmininku M. Gedvilu įvyko gruodžio 22 d. Nors šiame susitikime Lietuvos Katalikų Bažnyčios atstovams labai mažai tepavyko pasiekti, tačiau vien dėl to, kad sovietų valdžia susitiko su jais, turėjo padidėti dvasininkijos palankumas jai. LSSR KGB pirmininkas K. Liaudis siūlė apie panašius susitikimus, taip pat apie Lietuvos Katalikų Bažnyčios hierarchų pasisakymus vidaus ir užsienio politikos klausimais informuoti spaudoje: „[...] tai padėtų teisingai suprasti sovietų valdžios politiką bažnyčios atžvilgiu ir parodytų lojalų Katalikų Bažnyčios vadovybės santykį su sovietų valdžios politika“³⁹.

Deja, ši euforija Katalikų Bažnyčios ir sovietų valdžios santykiuose greitai dingo: jie nebuvo apibrėžti griežtu statutu, susitikimai nutrūko. Išsikrovoti daugiau nuolaidų Lietuvos Katalikų Bažnyčiai sutrukdė ir tuometinių jos vadovų nevieningumas. Tai gerai suprato ir jie patys. 1957 m. pavasarį neseniai iš įkalinimo vietos grįžęs vysk. P. Ramanauskas aplankė vyskopus T. Matulionį, K. Paltaroką ir kan. J. Stankevičių. Jis bandė atgaivinti vyskupijų valdytojų vienybę, tačiau kan. J. Stankevičius tokią galimybę atmetė pareiškęs, kad „su žmonėmis, kurie nesupranta laiko dvasios, negali būti ir kalbos apie vienybę“⁴⁰. Bažnyčios hierarchų santykius tuo metu gadino ir nepavykęs bandymas leisti žurnalą bei seminarijos reikalai.

Vėl suvienyti Lietuvos Katalikų Bažnyčios hierarchus bandyta ir 1957 m. rugsėjo 6 d. Vilniaus kurijos patalpose įvykusiame nelegaliame Lietuvos Katalikų Bažnyčios or-

dinarų pasitarime. Jame dalyvavo vyskupai P. Maželis, T. Matulionis, kan. J. Stankevičius ir prel. A. Kripaitis, atstovavęs vysk. K. Paltarokui, kuris tuo metu jau sunkiai sirgo. Šis pasitarimas buvo skirtas Kauno tarpdiecezinės seminarijos valdymo klausimui – bandyta apriboti kan. J. Stankevičiaus vienvaldystę: jis 1957 m. sutiko seminarijoje įvesti SSRS konstitucijos ir SSRS istorijos dėstymą, be kitų ordinarų sutikimo atleido kelis dėstytojus. Vysk. T. Matulionis kėlė ir bendresnius Bažnyčios santykių su valdžia klausimus: „Bažnyčia dabar turi laisvę, todėl reikia nekreipti dėmesio, jeigu ko nors reikalauja Rugienis [religijų įgaliotinis Lietuvoje nuo 1957 m. kovo 1 d. – A. S.] ar kitokie valdininkai. Labai negerai, kada kunigai ir valdytojai nuolaidžiauja ir talkininkauja“⁴¹. Be to, jis išdėstė ir reikalavimų programą, kurią reikėtų priimti pasitarime: 1) reikalauti grąžinti klebonijas; 2) teisingai apdėti kunigus mokesčiais; 3) leisti katekizuoti vaikus; 4) aprūpinti reikalinga religine spauda⁴². Deja, į šiuos vyskupo pasiūlymus dauguma paprastų dvasininkų žiūrėjo atsargiai. Postaliniais metais (1953–1967) tarp dvasininkų vyravo sugyvenimo su valdžia nuotaikos. Paaiškėjus, kad teks ilgiau kęsti sovietinę okupaciją, taip pat liberalėjant režimo politikai Katalikų Bažnyčios atžvilgiu, ėmė vis tvirčiau įsigalėti nuostata, kad svarbiausia – išlaikyti gyventojų tikėjimą, o tai geriausiai galima padaryti Bažnyčiai bent jau viešai būnant lojaliai valdžiai, nes bet koks nelojalumas sukels naujas valdžios represijas ir taip tik mažins galimybes palaikyti tikėjimą⁴³. Nors ši nelegali ordinarų konferencija ir baigėsi be rezultatų (kan. J. Stankevičius nepasirašė protokolo, kuriame buvo įrašyti numatyti sprendimai dėl kunigų seminarijos), sovietų valdžia labai negatyviai į ją reagavo. 1957 m. lapkričio 26 d. LSSR KGB buvo iškelta baudžiamoji byla dėl šio fakto, atliktos kratos pas vysk. T. Matulionį ir prel. B. Sužiedėlį, tačiau jau 1958 m. sausio 11 d. ji buvo nutraukta nenustačius, kad tame pasitarime būta antivalstybinių apraiškų⁴⁴. Tačiau J. Rugienis po šios konferencijos siūlė

A. Sniečkui imtis žygių, kad „katalikų dvasininkija nerastų bendros kalbos kovoje su sovietų valdžia“⁴⁵. Taigi dvasininkijos susiskaldymas vertinamas kaip viena iš priemonių, nedarant didelių nuolaidų, neutralizuoti Bažnyčios nonkonformizmo siekius. Kitos svarbios antibažnytinės politikos priemonės, kurių pagrindinė vykdytoja turėjo būti KGB, glaustai išdėstytos taip: „Darbo su katalikų dvasininkija srityje svarbiausi momentai: toliau stengtis kelti mūsų agentūrą ir pažangiai [prosovietiškai – A. S.] nusiteikusius kunigus į vadovaujančius Katalikų Bažnyčios postus, sukurti jiems autoritetą ir sudaryti sąlygas propaguoti koegzistavimo su sovietų valdžia liniją, apriboti Bažnyčios veiklą grynai religiniais klausimais neperžengiant sovietinių įstatymų, izoliuoti reikcingai nusiteikusius kunigus ir represuoti labiausiai nesutaikomus“⁴⁶. Šie KGB veiklos prioritetai gerai rodo ir sovietų valdžios koncesijų Katalikų Bažnyčiai ribas, kurias toliau bus bandoma konkrečiau atskleisti.

Sovietų valdžios kišimasis į Bažnyčios valdymą ir jos ryšius su Vatikanu. Galima išskirti keturias principines sovietų valdžios nuostatas dėl Lietuvos Katalikų Bažnyčios institucinės struktūros ir valdymo kontroliavimo:

1) kuo labiau centralizuoti vyskupijų valdymą ir siekti, kad kelios vyskupijos būtų valdomos vieno centro;

2) stengtis, kad į vyskupijų valdytojų postus patektų jai lojalūs dvasininkai; riboti vyskupų skaičių;

3) kontroliuoti kunigų perkėlimus iš vienos parapijos į kitą, tam pasinaudojant religijų įgaliotinio teise išduoti kunigams registracijos pažymėjimus⁴⁷ ir kitas poveikio priemones;

4) eliminuoti bet kokį Šventojo Sosto kišimąsi į šią sritį.

Įgyvendinant pirmąjį principą, 1953 m. Lietuvos bažnytinėje provincijoje esančias dvi arkivyskupijas ir keturias vyskupijas valdė tik trys valdytojai: Panevėžio vyskupijos ordinaras vysk. K. Paltarokas nuo 1949 m. valdė dar ir Vilniaus arkivyskupiją, kan. J. Stankevičius kapitulinio vikaro teisėmis valdė Kauno arkivyskupiją, Vilkauskio ir

Kaišiadorių vyskupijas, kan. P. Maželis – Telšių vyskupiją. Reikia pasakyti, kad ši sovietų valdžios principinė nuostata iš esmės nepasikeitė ir po J. Stalino mirties. 1955 m. rugpjūčio 10 d. įvykusiame pokalbyje B. Pušinis atmetė vysk. K. Paltaroko pasiūlymą neseniai išventintą į vyskopus J. Steponavičių palikti Panevėžyje. Jis motyvavo tuo, kad tai baigtųsi atskiros Panevėžio vyskupijos, o vėliau ir kitų atkūrimu⁴⁸. Tokia nuostata atsispindi ir KGB dokumentuose. Tiesa, 1959 m. vasario 18 d. kan. J. Meidų valdžios sutikimu išrinkus Kaišiadorių vyskupijos kapitulinį vikaru (praktiškai ši vyskupija buvo atskirai valdoma jau nuo 1957 m. lapkričio 14 d., kai vysk. T. Matulionis atleido kan. J. Stankevičių nuo jos valdymo), atsirado ketvirtas vyskupinio valdymo centras. Tačiau taip atsitiko ne pakitus sovietų valdžios pozicijai, bet suaktyvėjus Lietuvos Katalikų Bažnyčiai. Ją suaktyvėti paskatino 1956 m. į Lietuvą po trečio įkalinimo grįžusio vysk. T. Matulionio veikla. Jis privertė sovietų valdžią rinktis vieną iš dviejų „blogybių“: arba leisti jam pačiam valdyti vyskupiją, arba sutikti, kad būtų išrinktas kitas valdytojas. Buvo pasirinkta jos požiūriu mažesnė blogybė.

Nors buvo siekiama, kad vyskupinių valdymo centrų būtų kuo mažiau, sovietų valdžia nesiryžo likviduoti vyskupijų kapitulų, kurios egzistavo ir ten, kur nebebuvo atskiro valdymo. Tiesa, jų papildymo reikalai buvo komplikuoti. Pagal kanonų teisę tai galėjo padaryti tik tos vyskupijos ordinaras arba apaštalinis administratorius. Padėtį dar labiau sunkino sovietų valdžios, suinteresuotos, kad kapitulos būtų kuo mažesnės, nes tuomet lengviau priversti jas išrinkti pageidaujamą valdytoją, kišimasis. Pakitusios valdžios pozicijos Lietuvos Katalikų Bažnyčios valdymo atžvilgiu indikatorius buvo ir Kauno arkivyskupijos kapitulės papildymas 1958 m. Kan. J. Stankevičiui su valdžia suderinus kandidatūras, buvo leista susisiekti su arkivysk. J. Skvirecku, gyvenusiu Austrijoje, ir gauti jo pritarimą dėl kapitulės papildymo⁴⁹. Taigi sovietų valdžia šiuo atveju pripažino Bažnyčios kanonų teisę ir suteikė

galimybę jos nepripažįstamam vyskupijos valdytojui pareikšti savo valią. Tai buvo išskirtinis įvykis, nes kai vysk. T. Matulionis 1958 m. pradžioje papildė Kaišiadorių vyskupijos kapitulą, sovietų valdžia to nepripažino. Be to, sovietų valdžia neprieštaravo ir tam, kad vysk. V. Brizgys⁵⁰ pakoregavo kan. J. Stankevičiaus pateiktą kandidatūrų į Kauno arkivyskupijos kapitulą sąrašą, įtraukdamas į jį kun. S. Telksnį, kuris valdžiai buvo labai neparankus⁵¹. Tokį prieštarą sovietų valdžios elgesį galima paaiškinti ir bandymu prisivilioti arkivyskupą grįžti į Lietuvą⁵².

Sovietų valdžiai daug svarbiau buvo įgyvendinti antrąjį principą – stengtis, kad į vyskupijų valdytojų postus patektų jai lojalūs dvasininkai, riboti vyskupų skaičių, todėl ir jos santykiai su Lietuvos Katalikų Bažnyčia šioje srityje buvo dramatiškesni. Tą dramatiškumą dar didino ir ciniška KGB veikla. Po J. Stalino mirties vyskupijų valdytojų gretose buvo likęs vienas sovietų valdžiai neparankus asmuo – visiškai jos įtakai nepasidavęs, dar prieš Lietuvos okupaciją vyskupu išventintas K. Paltarokas. Šią problemą 1953 m. spalio mėn. dar kartą bandė išspręsti L. Martavičius, kuris visiškai slaptame, tik asmeniškai A. Sniečkui skirtame rašte prašė jo sutikimo suimti vysk. K. Paltaroką. Jis motyvavo tuo, kad, „turimais agentūriniais ir tardymo duomenimis, vyskupas Paltarokas žinomas kaip nesutaukomas sovietinės tvarkos priešas, prieš kurią jis pastaraisiais metais vykdė ir tebevykdė ardomąjį darbą“⁵³. Tame pačiame rašte numatytos ir priemonės, kaip toliau užtikrinti MVD įtaką vyskupijų valdymui: 1) pavesti agentui Starikui laikinai valdyti Vilniaus arkivyskupiją; 2) užverbuoti Panevėžio vyskupijos kapitulės kanauninką K. Krikščiūną, kuris turi K. Paltaroko įgaliojimus valdyti vyskupiją⁵⁴. Tačiau šią drastišką MVD iniciatyvą direktyviniai organai atmetė, nes vysk. K. Paltaroką jau buvo numatyta panaudoti kitiems tikslams, o be to, ir kan. K. Krikščiūnas nesidavė verbuojamas. 1954 m. birželio 30 d. vysk. K. Paltarokas buvo iškviestas pas B. Pušinį, kuris pasiūlė

inicijuoti Vatikane kelių naujų vyskupų Lietuvai iššventinimą. Vyskupui suabejojus tokia galimybe, kadangi Šventasis Sostas pripažįsta esančius užsienyje Lietuvos vyskupas ir laisvų vietų nėra, B. Pušinis atsakė: „Išeina, kad Vatikanas veikia nepaisydamas LSSR tikinčiųjų norų. Juk ne paslaptis, kad tikintys LSSR katalikai nori turėti vyskupą ne už jūrų marių, o savo vyskupijoje“⁵⁵. Tai liudija gana ryškų sovietų valdžios pozicijos ne tik dėl vyskupijų valdytojų statuso, bet ir dėl Vatikano legitimacijos pasikeitimą: valdžiai ištikimi dvasininkai, numatyti į valdytojų postus, turi siekti Vatikano patvirtinto vyskupo titulo tam, kad sustiprintų savo autoritetą tarp kunigų ir tikinčiųjų. Šiuo konkrečiu atveju sovietų valdžiai svarbiausias buvo vysk. K. Paltaroko įpėdinio klausimas: tikėtasi, kad kan. J. Stankevičiui pavykus gauti vyskupo titulą bus galima dar labiau sutelkti Lietuvos bažnytinės provincijos valdymą kanauninko rankose, jam pavedant ir Vilniaus arkivyskupiją⁵⁶. Tai padaryti turėjo padėti ir MVD–KGB, kur buvo sudaryta net speciali agentūrinė priemonių byla „Apostoly“ („Apaštalai“)⁵⁷. Joje atspindėjo, kokiomis priemonėmis buvo siekta kanauninkus J. Stankevičių ir P. Maželį iššventinti į vyskopus.

Nurodytus sovietų valdžios pozicijos pasikeitimo motyvus patvirtina ir tai, kad iš pradžių ji visaip bandė sutrukdyti grįžti į Lietuvą atlikusiems bausmę vyskupams T. Matulioniui ir P. Ramanauskui (pirmasis grįžo tik 1956 m. gegužės, o vysk. P. Ramanauskas – liepos mėn., nors abiejų bausmės atlikimo laikas baigėsi 1954 m.), o grįžusiems neleido valdyti vyskupijų ir stengėsi juos izoliuoti nuo tikinčiųjų ir dvasininkijos. Tiesa, vysk. P. Ramanauskas galėjo grįžti anksčiau ir valdyti vyskupiją, jeigu būtų sutikęs bendradarbiauti su KGB⁵⁸, tačiau vyskupas kategoriškai atsisakė. Po ilgų derybų vysk. K. Paltarokas nusiuntė popiežiui Pijui XII laišką, kuriame nurodė tris galimus kandidatus iššventinti į vyskopus: J. Steponavičių, P. Maželį ir J. Stankevičių. Po kurio laiko gautame atsakyme į vyskopus leista iššventinti J. Steponavičių ir P. Maželį. Taigi

sovietų valdžia, neprieštaraudama Šventojo Sosto valiai, padarė nedovanotiną klaidą – leido konsekruoti „nepatikrintą“ dvasininką, t. y. J. Steponavičių. Tačiau tokio žingsnio klaidingumas buvo suvoktas ne iš karto. 1956 m. vasario 8 d. įvykusiame LKP CK biuro posėdyje neprieštarauta dar dėl trijų naujų vyskupų iššventinimo⁵⁹. B. Pušinis per KGB agentą Gediminą perdavė vysk. K. Paltarokui siūlymą inicijuoti dar trijų naujų vyskupų iššventinimą Kauno, Vilkaviškio ir Kaišiadorių vyskupijoms, išlaikant vieną administracinį valdymo centrą. Nors vysk. K. Paltarokas įtraukė į kandidatų sąrašą ir kan. J. Stankevičių (siūlytas Vilkaviškio vyskupu), tačiau kiti keturi kandidatai – kanauninkai K. Dulksnys, V. Kupstas, J. Dzekunskas ir J. Andrikonis sovietų valdžiai, o ypač KGB, buvo nepriimtini. Tokia įvykių eiga nepatenkino KGB pirmininko pavaduotojo L. Martavičiaus, kuris įsiutęs rezoliucijoje parašė: „Kodėl Gediminas pirmiau nepasitarė su mumis? Jis velniškai apsunkino mums reikalą. Reikia su juo pasikalbėti“⁶⁰.

Reikalas iššventinti naujus vyskopus dar kartą buvo iškilęs po to, kai KGB agentas Popovas 1956 m. gegužės 28 d. gavo vysk. V. Padolskio laišką (konspiraciniu adresu). Jis buvo prašomas vysk. K. Paltarokui pranešti, kad šis turi dar kartą pateikti kandidatūrų į vyskopus⁶¹. Tačiau dabar KGB jau visiškai kontroliavo situaciją. Prie agento pranešimo pridėtoje pažymoje teigiama: „Žinoma, kad pagal nustatytą tvarką vyskupo iššventinimui Vatikanui turi būti pateikta ne mažiau kaip 3 kandidatūros, todėl planuoti, kad į vyskopus bus iššventinti tik mūsų agentai, negalima [karti 1955 m. partitis! – A. S.]. O leisti pateikti kitas kandidatūras [ne agentus – A. S.] dėl operatyvinių sumetimų nepageidautina. Be to, turint omenyje, kad tęsiama operacija „Apostoly“, skirta agento Liepos iššventinimui į vyskopus, pateikti kitų kandidatūrų Vatikanui negalima, nes tai sutrukdytų šiai operacijai“⁶².

Dėl Lietuvos Katalikų Bažnyčios, o visų pirma dėl grįžusio vysk. T. Matulionio aktyvumo 1953–1959 m. sovietų valdžia turėjo

susitaikyti su tuo, kad ir nelojalūs dvasininkai dalyvavo Bažnyčios valdymo darbe. Nors neseniai išventintas vysk. J. Steponavičius Vilniuje rezidavo kaip vysk. K. Paltaroko pagalbininkas, nebuvo numatyta leisti jam tapti vysk. K. Paltaroko įpėdiniu. B. Pušinis per nepilnus vysk. J. Steponavičiaus buvimo Vilniuje metus pajuto jo nelojalumą valdžiai (jis „neleidžia kunigams dalyvauti sovietinės propagandos kampanijose, pats jose atsisako dalyvauti, inspiruoja skundų į Maskvą rašymą bei tikinčiųjų prašymus grąžinti Šv. Jokūbo ir Pilypo bažnyčią“⁶³) ir pasiūlė K. Paltaroko įpėdiniu paskirti kan. P. Maželį, o vysk. J. Steponavičių ištremti į Pagėgius. Tačiau visus sovietų valdžios planus suardė 1957 m. gruodžio 17 d. į Vilniaus kuriją atėjęs laiškas iš Vatikano (tebėra didelė mįslė, kaip jis praslydo pro KGB vykdytą pašto kontrolę – jų žargonu tariant, priemonę „PK“). Tai buvo atsakymas į vysk. T. Matulionio slaptą laišką. Jame buvo duotas leidimas vyskupui įpėdinio teisėmis konsekruoti į vyskopus V. Sladkevičių arba S. Kiškį, o vysk. K. Paltaroko įpėdiniu Panevėžio vyskupijoje buvo skiriamas vysk. J. Steponavičius. Beje, vysk. T. Matulionis iš pradžių bandė gauti Šventojo Tėvo aprobaciją išventinti V. Sladkevičių į vyskopus legaliai, suderinus su sovietų valdžia: 1956 m. rugsėjo mėn. popiežiui skirtą laišką jis nusiuntė religijų įgaliotiniui ir prašė jį persiųsti į Romą⁶⁴. Tačiau sovietų valdžia tuo metu jau buvo apsisprendusi naujų vyskupų išventinimo nebepalaikyti, be to, ir V. Sladkevičius jos buvo vertinamas kaip didelis reakcionierius ir nepriimtinas tokiam titului. Sovietų valdžia kategoriškai atmetė V. Sladkevičiaus arba S. Kiškio išventinimo į vyskopus galimybę (tai nesutrukdė vysk. T. Matulioniui 1957 m. gruodžio 24 d. slapta išventinti V. Sladkevičiaus), tačiau su popiežiaus valia dėl Panevėžio ir Vilniaus arkivyskupijos turėjo skaitytis, nes buvo manoma: „Maželis nesipriešins popiežiaus valiai, o Stankevičiaus paskyrimui pasipriešintų kunigai. Be to, sprendžiant šį klausimą teks atsižvelgti ne tik į mūsų respublikos vidaus, bet ir į platesnius interesus“⁶⁵. Taigi po vysk.

K. Paltaroko mirties 1958 m. sausio 3 d. ir iki vysk. J. Steponavičiaus ištremimo 1961 m. sausio mėn. į Žagarę sovietų valdžia turėjo taikstytis su jai nelojaliu žmogumi dviejų vyskupijų valdytojo poste. Kita vertus, toks taikstymasis rodo ir kiek švelnesnę sovietų valdžios poziciją šiuo klausimu 1953–1959 m., nes vargu ar galima abejoti, kad režimui būtų neužtekę jėgų sukliudyti vysk. J. Steponavičiui tapti vysk. K. Paltaroko įpėdiniu. Be to, 1957 m. lapkričio 14–1959 m. vasario 18 d. Kaišiadorių vyskupiją taip pat praktiškai valdė tuo metu sovietų valdžiai daugiausia rūpesčių kėlęs vysk. T. Matulionis, nors oficialiai tai ir nebuvo pripažįstama.

Palyginti su pokario laikotarpiu, po J. Stalino mirties šiek tiek keitėsi sovietų valdžios pozicija ir kunigų judėjimo kontrolės atžvilgiu. Dar 1953 m. B. Pušinis buvo gavęs RKRT pirmininko I. Polianskio nurodymą: 1) viešai nebereikalauti kunigų perkėlimo iš vienos parapijos į kitą; 2) nebepalaikyti nepaklusnių ar kitaip susikompromitavusių kunigų prieš valdytojus. B. Pušinis nenorėjo palaikyti tokios savo viršininko taktikos. Jo nuomone, gerai, kad tokie kunigai [t.y. netvirto tikėjimo – A. S.] pasilieka Bažnyčioje ir griauja ją iš vidaus, neblogai ir tai, kad jie oficialiai išeina iš kunigų ir atvirai pareiškia apie tai spaudoje, tačiau nė vienos iš šių kryptų nereikėtų palikti savieigai. Toliau jis apgailestavo: „Deja, iš mūsų reikalaujama neremti maištaujančių, neužtarinėti „zabuldygų“, o remti tik valdytojų poziciją, kas reiškia sustiprinti bažnyčios hierarchų valdžią“⁶⁶.

Ir šiuo laikotarpiu manipuluota parapijos tikinčiųjų nepasitenkinimu kurijos sprendimais vieno ar kito kunigo atžvilgiu. Jeigu tikintieji kreipdavosi į įgaliotinį ir prašydavo paveikti valdytojus, kad jie iškeltų susikompromitavusį kunigą iš parapijos, tai jis paprastai atsakydavo, jog sovietų valdžia nesikiša į Bažnyčios vidaus gyvenimą. Tačiau jeigu tikintieji (taip buvo atsitikę Vilniuje 1955 m. pradžioje dėl Nekalto Prasidėjimo bažnyčios klebono kun. J. Sauliaus, 1957 m. kovo mėn. dėl Šv. Rapolo bažnyčios klebo-

no Č. Taraškevičiaus) prašydavo palikti kunijos numatomą iškelti kunigą, sovietų valdžios pozicija dažniausiai būdavo tokia: „[...] tikinčiųjų balsas išsirenkant kulto tarnautoją yra lemiamas veiksnys“⁶⁷. Pirmuoju atveju būdavo įgyvendinama B. Pušinio nuostata, jog susikompromitavęs kunigas griauna Bažnyčią iš vidaus, antruoju – sovietų valdžios nuostata, kad kunigas turi būti tik tikinčiųjų bendruomenės samdomas kulto tarnautojas.

Reikia pasakyti, kad ir šiuo laikotarpiu sovietų valdžia stengėsi užkirsti kelią Šventojo Sosto iniciatyvai Lietuvos Katalikų Bažnyčios valdymo atžvilgiu, buvo toleruojama tik jo legitimacija su sovietų valdžia suderintoms priemonėms. Vis dėlto tai buvo žingsnis į priekį, palyginti su pokario laikotarpiu, kai buvo siekiama Lietuvos Katalikų Bažnyčią atriboti nuo bet kokių ryšių su Šventuoju Sostu. Be to, susilpnėjus neoficialaus susirašinėjimo su Vatikanu kontrolei sovietų valdžia dažnai būdavo priversta susitaikyti su jau įvykusiais faktais. Kad Lietuvos Katalikų Bažnyčios ryšiai su Vatikanu postalininiu laikotarpiu tapo kur kas platesni ir ne taip griežtai kontroliuojami, pripažino ir sovietų valdžios atstovai: jie nurodė Lietuvos Katalikų Bažnyčios ryšių su Vatikanu sustiprėjimą kaip vieną svarbiausių Bažnyčios veiklos suaktyvėjimo priežasčių⁶⁸. Bene glaudžiausius ryšius su savo centru Romoje palaikė buvę vienuoliai marijonai kunigai V. Dvaranauskas, J. Grigaitis ir kt. Tačiau ir tarp jų pavyko įsiskverbti KGB agentams bei kontroliuoti šį ryšį⁶⁹. Ta pati institucija siekė užsitikrinti ir paties aukščiausio lygio Lietuvos Katalikų Bažnyčios ryšių kontrolę: 1956 m. buvo pradėta vykdyti operacija „Volna“ („Banga“), kuria siekta emigracinei Lietuvos dvasininkijai „pakišti“ agentą Petraitį ir per jį į Vatikaną kaip Lietuvos dvasininkijos atstovą išvesti patikrintą agentą⁷⁰. Taigi, viena vertus, buvo leista Lietuvos Katalikų Bažnyčiai išplėsti ryšius su Vatikanu, kita vertus, tai buvo siekiama panaudoti (KGB uždavinys) savo tikslams, t. y. šiuos ryšius kontroliuoti, jais manipuluoti ir taip dar labiau susilpninti Lie-

tuvos Katalikų Bažnyčią. Lengviau šiuo laikotarpiu Lietuvos Katalikų Bažnyčią pasiekia ir Šventojo Sosto nurodymai liturginiais bei pastoraciniais klausimais. 1959 m. sausio mėn. paskelbti nurodymai dėl Velykų apeigų SSRS teritorijoje esančiai Katalikų Bažnyčiai ir dėl tikinčiųjų sąmoningo dalyvavimo pamaldose tais pačiais metais jau buvo gerai žinomi Lietuvoje, vysk. P. Maželis juos minėjo savo 1959 m. spalio 12 d. kreipimesi į kunigus.

Sovietų valdžios požiūris į kunigų pastoracinę veiklą. Iki 1953 m. nusistovėjo pagrindiniai Katalikų Bažnyčios modelio, toleruojamo sovietinio totalitarinio režimo, kontūrai. Pagal šį modelį Katalikų Bažnyčia turėjo būti tik kulto tarnautojų organizacija, atliekanti religines apeigas pačių tikinčiųjų pageidavimu. Bet kokia kunigų pastoracinė veikla už bažnyčios, kurioje jie registruoti, šventoriaus ribų ar ne religinių apeigų metu buvo eliminuotina. Todėl pokario metais kunigams buvo uždrausta katekizuoti vaikus, kurti tikinčiųjų draugijas, organizuoti procesijas, be valdžios leidimo atlikti religines apeigas ne ten, kur jie registruoti, plėtoti karitatyvinę ir edukacinę veiklą.

Bene skaudžiausias sovietų valdžios ir Lietuvos Katalikų Bažnyčios santykių klausimas, – ne tik šio laikotarpio, bet ir per visą sovietinę okupaciją, – buvo vaikų katekizacija. Pokario metais mokyti vaikus religijos galėjo vien tėvai, o kunigai tik patikrindavo taip parengtus vaikus. Vysk. K. Paltarokui jau 1954 m. rudenį pavyko su B. Pušiniu neoficialiai susitarti, kad šeimų tėvai galės leisti vaikus pas religiją išmanančią moterį, kuri juos mokys tikėjimo tiesų, ir dėl kitų pastoracijos sąlygų palengvinimo. Ilgai nelaukęs, vysk. K. Paltarokas specialiu aplinkraščiu apie tai viešai informavo savo vyskupijos kunigus. KGB į tai reagavo negatyviai: „Šiame dokumente yra daug nepageidautinų ir žalingų teiginių, kurie, be abejonės, suaktyvins katalikų kunigų veiklą“⁷¹. Tačiau greitai ir šios iš B. Pušinio išgautos nuolaidos buvo nebepaisoma: susilpnėjus kontrolei, net ir patys kunigai

pradėjo grupėmis katekizuoti vaikus. Tai patvirtina B. Pušinio 1956 m. liepos 11 d. raštas LKP CK, kuriame jis, be kita ko, skundžiasi ir dėl to, kad kunigai nebaudžiami katekizuoja vaikus⁷². Taip buvo iki 1959 m., kai pradėta kovoti su 1953–1958 m. suaktyvėjusia kunigų pastoracine veikla, o dar 1958 m. liepos pradžioje per atliktą patikrinimą J. Rugienis rado kunigų, katekizujančių vaikų grupes Radviliškio, abiejose Panevėžio bažnyčiose⁷³.

Pasinaudodami kontrolės susilpnėjimu ir palyginti palankesniu požiūriu į religiją, kunigai ir kitokiais būdais suaktyvino pastoracinę veiklą: bažnyčios ir šventoriai imti radiofikuoti, tikinčiųjų religinis auklėjimas vyko pasinaudojant bažnytinių chorų kūrimu ir mokymu, keletas kunigų suvažiudavo į didesnes tikinčiųjų susitelkimo vietas per atlaidus ar per religines šventes, ypač Vilniaus ir Žemaičių kalvarijose bei Šiluvoje. 1955 m. Šiluvoje per atlaidus dar dalyvavo tik 12 tūkst. tikinčiųjų ir 17 kunigų⁷⁴, o 1958 m. – jau 40 tūkst. tikinčiųjų ir 150 kunigų (tai jau tikra religinė manifestacija!)⁷⁵.

Atskirai reikėtų paminėti vyskupijų valdytojų aktyvesnę poziciją plėtojant pastoracinę veiklą šiuo laikotarpiu. Pradžią davė ir pavyzdį parodė vėlgi vysk. T. Matulionis, 1956 m. parašęs kalėdinį kreipimąsi į savo vyskupijos tikinčiuosius ir išsiuntinėjęs jį kunigams su nurodymu perskaityti bažnyčiose. Jame vyskupas, pasidžiaugęs nesumažėjusiu tikinčiųjų tikėjimo tvirtumu, atkreipė dėmesį ir į blogybes: girtavimą, ištuokų padaugėjimą, paleistuvystę, abortus. Šiuo valdžios nepripažinto vyskupo pavyzdžiu 1958 m. pavasarį pasekė jau oficialūs vyskupijų valdytojai vyskupai J. Steponavičius ir P. Maželis, išplatinę velykinius pastoracinius laiškus kunigams. Juose jie ragino savo tikėjimo nuoširdumu ir moraliiniu tyrumu rodyti pavyzdį tikintiesiems, skverbtis į visas gyvenimo sritis, kasdien užsiimti religiniu tikinčiųjų auklėjimu⁷⁶. 1959 m. gegužės mėn. vysk. J. Steponavičius su panašiu raginimu dar kartą kreipėsi

į savo vyskupijų kunigus ir nurodė jiems būdus, kaip tobulinti vaikų katekizaciją. Nors tokie vyskupų raštai ir erzino valdžią, bet šiuo laikotarpiu buvo toleruojami, išskyrus vysk. T. Matulionio atvejį.

Šiuo laikotarpiu buvo suaktyvinta ir konfirmacinė veikla. Ypač reikšminga buvo vysk. K. Paltaroko išvyka 1954 m. rugpjūčio 14–16 d. į Uteną. Pakitusią sovietų valdžios poziciją šiuo klausimu gerai atspindi B. Pušinio rekomendacijos: „Man teko prašyti LKP CK sekretorių V. Niunką nedaryti jokių draudimų ir spaudimo Paltarokui, o išvystyti politinį masinį aiškinamąjį darbą tarp kolūkiečių, kad tai juos atitrauktų nuo vyskupo sutikimo“⁷⁷. Nepaisant to, net B. Pušinio duomenimis su vyskupu susitiko 20–25 tūkst. žmonių, iš kurių apie 10 tūkst. buvo suteiktas sutvirtinimo sakramentas. Vien per 1954 m. antrą pusmetį vyskupijų valdytojai sutvirtinimo sakramentą provincijoje suteikė 14 kartų⁷⁸.

Be šio santykinio pastoracinės veiklos sąlygų suliberalėjimo, 1954–1959 m. būta ir visiškai priešingų sovietų valdžios veiksmų, kuriais buvo siekiama kištis net į Katalikų Bažnyčios liturginę sritį. Tuometinis LSSR MVD 4-osios valdybos viršininkas P. Raslanas, išsiaiškinęs, jog vysk. K. Paltarokas 1953 m. gavo naujus nuostatus dėl eucharistinio pasninko, kur buvo pranešama apie nevalgymo laiko sutrumpinimą prieš priimant Šventąją Komuniją, ir sužinojęs, kad juos ketinama paskelbti, ėmėsi priemonių užkirsti tam kelią: „Atsižvelgiant į tą aplinkybę, kad šio dokumento paskelbimas stiprins kunigų religinę įtaką, buvo duota užduotis spec. agentams Kuktai ir Petraičiui boikotuoti vyskupo Paltaroko bandymą supažindinti su juo Lietuvos dvasininkiją ir tikinčiuosius“⁷⁹.

Bažnyčios materialinės padėties pagerėjimas 1953–1959 m. Materialiniu atžvilgiu Lietuvos Katalikų Bažnyčia labiausiai nukentėjo 1948–1950 m., kai buvo ne tik uždaryta daugiau kaip šimtas bažnyčių, bet ir nacionalizuoti visi bažnytiniai pastatai

(klebonijos, ūkiniai pastatai, špitolės ir kt.), uždaryti vienuolynai, kunigams nustatyti didžiuliai pajamų mokesčiai. 1953–1959 m. laikotarpiu šioje srityje įvyko didelių pokyčių: buvo uždarytos tik trys bažnyčios⁸⁰, be to, atsirado galimybė statyti naujas arba atstatyti senas bažnyčias. Visiems gerai žinoma Taikos Karalienės bažnyčios Klaipėdoje statybos 1956–1960 m. drama. 1956 m. pirmoje pusėje B. Pušinis taip pat tarpininkavo dėl leidimo statyti naujas medines bažnytėles Ryliškėse, Dubingiuose (1954 m. sudegė) bei Juodupėje, kur tikintieji meldėsi privačiuose namuose ir dėl to buvo sunkiau juos kontroliuoti. 1957 m. kovo 30 d. LSSR MT nutarė leisti atstatyti Kruopių bažnytėlę, o 1957 m. balandžio 27 d. – baigti dar prieš karą pradėtą statyti mūrinę Švenčionių bažnyčią. Dar prieš tai tikintieji savavališkai buvo atstatę Liubavo ir Pajevonio bažnyčias, tačiau sovietų valdžia, iš pradžių audringai reagavusi, neliepė jų uždaryti. 1956 m. B. Pušinio patarimu taip pat buvo nutarta ne nugriauti, bet perkelti į kitą vietą medines Rumšiškių bei Kampiškių bažnyčias, kurias turėjo užlieti Kauno marios. 1956 m. buvo atsiradusi galimybė ir Vilniaus arkikatedrą grąžinti Lietuvos Katalikų Bažnyčiai, tačiau nulėmė kategoriškas negatyvus LSSR vadovų nusistatymas Lietuvos Katalikų Bažnyčios, „kaip nacionalistinių ir antisovietinių elementų atramos“⁸¹, atžvilgiu, nusvėręs RKRT ir jos įgaliotinio poziciją. Prel. Elertui aiškiai buvo pareikšta: „Kelti Katedros grąžinimo klausimą yra neatimama vyskupijų valdytojų teisė, tačiau apeliuoti į tikinčiuosius, o tuo

labiau mobilizuoti katalikiškąją visuomenės dalį nepageidautina ir pavojinga visų pirma patiems vyskupijų valdytojams, kadangi kokių nors ekscesų atveju jiems bus sunku pasislėpti už bažnytinio komiteto narių nugarų“⁸². Tokiais grasinimais sovietų valdžiai pavyko atriboti plačiąją visuomenę nuo Katedros grąžinimo reikalų. Tačiau vysk. J. Steponavičius nesiliovė kelti Arkikatedros klausimo iki pat 1958 m. vidurio, kai iškilo unikalaus sandėrio dėl Vilniaus bažnyčių galimybė: vyskupas pasiūlė tikintiesiems grąžinti Bernardinų, Visų Šventųjų ir Švč. Mergelės Marijos apreiškimo koplyčią Gerosios Vilties gatvėje, sutiko, kad būtų uždaryta Jėzaus Širdies bažnyčia ir atsisakė kelti Arkikatedros grąžinimo klausimą⁸³. J. Rugienis su tuo iš esmės sutiko, tačiau tokia „rokiruotė“, aišku, negalėjo tenkinti LKP CK. Nuolaidų šioje srityje ribotumą aiškiai parodė tai, kad 1959 m. buvo atmestas tikinčiųjų prašymas leisti statyti bažnyčią naujame mieste – Naujojoje Akmenėje. Naujos bažnyčios galėjo būti statomos dar intensyviau, jeigu LSSR vadovai ir visų pirma A. Sniečkus nebūtų pasipriešinę RKRT planams, pagal kuriuos 1956 m. buvo numatyta Lietuvoje ir Latvijoje pastatyti 10 naujų ir atstatyti 15 katalikų bažnyčių⁸⁴.

Daug liberalesni Maskvos satrapai Lietuvoje buvo bažnyčių remonto atžvilgiu. Nuo 1956 m. iki 1961 m. praktiškai nebereikėjo valdžios leidimų remontui, be to, pagal paraiškas be jokių problemų būdavo skiriama statybinių medžiagų iš valstybinių fondų.

1 lentelė. Duomenys apie pagrindines statybines medžiagas, 1957–1960 m. skirtas iš valstybinių fondų bažnyčių remontui

Medžiagos rūšis	Metai			
	1957	1958	1959	1960
Cementas (tonomis)	60	600	450	400
Čerpės (vienetais)	–	20 000	20 000	20 000
Mediena (m ³)	8 000	4 750	4 650	5 000
Plytos (vienetais)	–	1 000 000	600 000	200 000

Lentelė sudaryta remiantis: J. Rugienio 1960 m. pažyma, LCVA, f. R-181, ap. 1, b. 95, l. 37–38.

Dėl to Lietuvos Katalikų Bažnyčia maldos namų remontui kasmet išleisdavo vis didesnes pinigų sumas: 1957 m. – 3,6 mln. rb⁸⁵, 1959 m. – 6 mln. rb⁸⁶. Be to, ir valstybė pradėjo skirti gerokai daugiau lėšų bažnyčių, įtrauktų į architektūros paminklų sąrašą, remontui: 1955–1957 m. tam buvo skirta 2,4 mln. rb⁸⁷.

Viena iš pokario metais sovietų valdžios naudotų priemonių dvasininkijai palaužti buvo ir finansinis spaudimas. Kunigų pajamų mokestis turėjo būti skaičiuojamas nuo gautų pinigų už religinių apeigų atlikimą (krikštytos, santuokos, mišios už mirusiuosius ir pan.). Tačiau dažniausiai šio mokesčio dydis būdavo nustatomas iš akies. Pavyzdžiui, Alytaus rajone kunigo pajamos buvo apskaičiuotos pagal civilinės metrikacijos biure užregistruotų naujagimių, santuokų ir laidotuvių skaičių, tuo tarsi pripažįstant, kad be religinių apeigų minėtomis progomis nebuvo apsieinama. Padėtis šioje srityje pasikeitė 1953–1954 m.: B. Pušinis savo ataskaitose nepagrįstai didelių mokesčių nustatymą kunigams ir religinėms bendruomenėms ėmė vertinti kaip netinkamą kovos su religija būdą, buvo stengtasi sunorminti jų dydžio nustatymo tvarką. Kita vertus, sumažėjus mokesčių naštai ir esant labai ribotoms Bažnyčios išlaidoms (Lietuvos Katalikų Bažnyčia beveik negalėjo leisti religinės spaudos, ribota bažnyčių statyba ir remontas, neleista karitatyvinė veikla, neveikė bažnytinės organizacijos ir pan.), Bažnyčia buvo sąlyginai turtinga, o tai neigiamai atsiliepė jos autoritetui ir davė dar vieną galimybę skleisti ateistinę propagandą. M. Bourdeaux, aptardamas panašią padėtį Rusijos Stačiatikių Bažnyčioje, darė prielaidą, kad tai bu-

vo sąmoninga sovietų valdžios politika, turėjusi makiaveliškų tikslų⁸⁸.

Religinė spauda totalitarinio režimo sąlygomis. Stalininio totalitarizmo metais Lietuvos Katalikų Bažnyčia ne tik neturėjo periodinės spaudos, bet net negalėjo išleisti kultui ir katechezei skirtų religinių leidinių: maldynų, katekizmų, mišiolų. Tiesa, 1949 m. rugsėjo mėn. B. Pušinis buvo numatęs sukurti pažangių katalikų kunigų komitetą ir suteikti jam galimybę leisti žurnalą, kuriame būtų galima „išvystyti kovą su reakcingąja katalikų dvasininkijos dalimi“⁸⁹, tačiau tokią iniciatyvą, kaip politiškai neteisingą, užgniaužė LSSR saugumo ministras P. Kapralovas⁹⁰. Po J. Stalino mirties galimybė leisti religinę spaudą nebeatrodė neįgyvendinama, ir kan. J. Stankevičius jau 1953 m. pabaigoje kreipėsi į B. Pušinį su prašymu išleisti katalikišką žurnalą ir kalendorių. Tik 1955 m. pradžioje pirmą kartą po karo LSSR buvo išleista nauja maldyno (5 tūkst. egz.) laida ir kalendorius (1 tūkst. egz.). 1955 m. gruodžio 22 d. įvykusiame susitikime su LSSR MT pirmininku M. Gedvilu Lietuvos Katalikų Bažnyčios hierarchai jau kėlė daug didesnius reikalavimus: išleisti maldyną papildomu 50 tūkst. egz. tiražu, žurnalus, skirtus dvasininkijai ir tikintiesiems, naują katekizmo laidą 10 tūkst. egz. tiražu, leidinį kunigams „Katalikiškas kultas“, kalendorių, tačiau galimybė išleisti katekizmą ir žurnalą tikintiesiems buvo atmesta⁹¹. Toliau lentelėje pateikiami duomenys apie 1955–1960 m. oficialiai leistą katalikišką spaudą rodo, kad oficialiai buvo leidžiama tik tokia literatūra, kurioje nėra aiškinami ar interpretuojami tikėjimo teiginiai.

2 lentelė. 1955–1960 m. LSSR išleista katalikiška spauda

Spaudos rūšis	Metai					
	1955	1956	1957	1958	1959	1960
Maldynas	5 000	50 000	5 000	10 000	–	–
Kalendorius	5 000	5 000	1 500	7 500	5 000	5 000

Lentelė sudaryta remiantis religijų įgaliotinio 1955–1960 m. metinėmis ataskaitomis.

Tiesa, 1956 m. LKP CK biuras davė sankciją leisti katalikišką žurnalą 2 tūkst. egz. tiražu. Tačiau dar prieš pradedant jį leisti dvasininkų nuogąstauta, kad valdžia gali reikalauti spausdinti prosovietinius propagandinius straipsnius ir kad žurnalas gali išeiti pernelyg silpno turinio. Vysk. K. Paltarokas norėjo pritraukti visas stipriausias katalikų pajėgas, kurios turiningais straipsniais palaikytų žurnalą, nes bet kokia kompromitacija atneštų daug žalos Bažnyčiai, pažemintų kunigus ir iš viso katalikus⁹². Deja, šie nuogąstavimai buvo ne be pagrindo: sovietų valdžia į žurnalą žiūrėjo kaip į priemonę „nukreipti kunigų veiklai dėl kovos už taiką“⁹³. Be to, B. Pušinis susitikime su vyskupais P. Maželiu, J. Steponavičiumi ir kan. J. Stankevičiumi aiškiai davė suprasti, jog „[...] žurnalas turi būti be priekaištų, kad nebūtų pagrindo padaryti išvadą, jog Lietuvoje visiškai bloga padėtis [religijos – A. S.]“⁹⁴. Taigi žurnale negalėjo būti atspindėta tikroji Bažnyčios padėtis, nes sovietų valdžios propagandai labai reikėjo ją pagražinti. Vis dėlto tuometiniai Lietuvos Katalikų Bažnyčios vadovai nusprendė, kad mažesnis blogis būtų leisti bent jau tokį žurnalą negu visai jokio, ir 1956 m. pavasarį buvo susitarta leisti žurnalą visų ordinarų vardu, į redakcinę kolegiją deleguojant po vieną vyskupijos atstovą. Tačiau dar tų pačių metų gruodžio mėn. vysk. K. Paltarokas atšaukė savo atstovus iš redakcinės kolegijos ir atsisakė leisti žurnalą. Tai buvo padaryta po to, kai „Tiesa“ išspausdino kan. J. Stankevičiaus straipsnį, smerkiantį Vengrijos įvykius, o redakcinei kolegijai nebuvo leista susipažinti su pirmajam numeriui parengta medžiaga. B. Pušinis ir kan. J. Stankevičius manė, jog žurnalą galima leisti ir be visų vyskupijų sutikimo, tačiau tuometinis LSSR MT pirmininko pavaduotojas kultūros reikalams K. Preikšas ir KGB laikėsi požiūrio, kad žurnalas būtinai turi eiti visų ordinarų vardu. B. Pušinis rašė A. Sniečkui, motyvuodamas tuo, kad sustabdžius žurnalo leidimą bus „paremta reakcingų kunigų akcija prieš Stankevičių“⁹⁵, dar bandė gelbėti padėtį, tačiau laimėjo priešinga nuo-

monė. Tai dar kartą patvirtina, kad sovietų valdžiai svarbiau buvo parodyti, jog visa Lietuvos dvasininkija remia jos vidaus ir užsienio politiką, o ne propagandinę žurnalo turinio funkcija. Be to, KGB bijojo, kad tokiu atveju žurnalo neboikotuotų paprasti dvasininkai ir kad dar labiau nesukompromituotų kan. J. Stankevičiaus.

Būta šiuo laikotarpiu ir bandymų nelegaliai leisti religinę literatūrą, ypač taip trūkstamus katekizmus. 1956 m. vasario mėn. kan. J. Stankevičius L. Martavičiui ir B. Pušiniui pranešė, kad Lietuvoje platina mi nelegaliai išleisti prieškariniai katekizmai⁹⁶. Nors KGB ėmėsi skubių priemonių jo leidėjams ir platintojams nustatyti, tačiau jiems nepavyko nieko rasti. O B. Pušiniui atrodė, kad tai netgi galėjo būti kan. J. Stankevičiaus provokacija norint paraginti valdžią leisti oficialiai spausdinti katekizmą⁹⁷. 1958 m. pradžioje buvo išsiaiškinta, kad Kaune K. Požėlos spaustuvėje nelegaliai išspausdinta 7 tūkst. maldynų ir 3 tūkst. katekizmų su prieškariniais leidimo duomenimis⁹⁸. Apibendrinant galima pasakyti, kad, nepaisant tam tikrų sovietų valdžios koncesijų religinės liturginės spaudos leidimui, jos poreikis Lietuvoje buvo labai mažai patenkintas. Tai patvirtino tiek minėti nelegalaus religinės spaudos leidimo atvejai, tiek 1956 m. išleistų maldynų kaina „juodojoje rinkoje“ – apie 30–40 rb⁹⁹.

Kaip Bažnyčios atsaką į tokią politiką religinės literatūros atžvilgiu galima traktuoti ir rankraštinius, rašomosiomis mašinėlėmis daugintus ir tarp kunigų bei tikinčiųjų nelegaliai platintus religinius apmąstymus, pamokslų rinkinius, memuarus. Nors tokia nelegali religinė spauda egzistavo nuo pat pokario metų, sovietų valdžia su jos kūrėjais, daugintojais ir platintojais pradėjo aktyviai kovoti tik nuo 1958 m., kai jos itin pagausėjo. Tokius kūrinius daugiausia rašė kunigai, o daugino ir platino nelegaliai vienuoliškai gyvenusios vienuolės. Šios spaudos mastą rodo ir toks pavyzdys: 1958 m. sausio 18 d. Kaune A. Česnulevičiūtės bute atlikus kratą buvo rasta net 14 pavadinimų rašomąja mašinėle spausdintų religinio turi-

nio knygų ir daugybė rankraščių¹⁰⁰. Ši karta buvo padaryta tiriant 1958 m. pradžioje areštuoto kun. A. Markevičiaus-Markaičio bylą. Jis, 1956 m. grįžęs iš įkalinimo vietos, per pusantrų metų parašė net tris religinio turinio knygas: „Prisikėlimo varpai“, „Jau nam kunigui į talką“ ir pamokslų rinkinį „Išėjo sėjėjas“ (pastarąjį davė padauginti S. Ryliškytei, kurios bute kagėbistai rado 14 egz. jau pradėto spausdinti teksto)¹⁰¹. Už tokią literatūrinę veiklą kun. A. Markevičius buvo nuteistas 7 metus kalėti. Religinę literatūrą rašė ir kiti per 1957–1958 m. kunigų suėmimų bangą represuoti dvasininkai: kun. A. Jurgaitis buvo parašęs savo parapijos tikintiesiems katekizmą, kun. P. Rauda – atsiminimus. Nelegali religinė literatūra Lietuvą pasiekdavo net iš tremties ir įkalinimo vietų. Čia ypač pasižymėjo kun. P. Račiūnas, kalintas 1945–1965 m. LSSR KGB tardytojas Andriušovas 1963 m. peržiūrėdamas jo bylą rašė: „Taip pat nustatyta, kad Račiūnas jau kelerius metus rašo ideologiškai kenksmingus teologinius darbus ir per patikimus asmenis, išleidžiamus iš lagerio į laisvę, siunčia juos savo ryšiams LSSR platinti tarp tikinčiųjų. Jis parašė ir persiuntė į Lietuvą 6 tomus, susidedančius iš atskirų rankraščių [...]. Paskutiniojo rankraščio, pavadinto „Ko minia laukia iš Katalikų Bažnyčios“ ir turinčio 261 puslapį, analizė rodo, kad Račiūnas bando teoriškai pagrįsti būtinybę įvykdyti kai kurias Katalikų Bažnyčios reformas, kad ji išvengtų galutinio ideologinio sutriuškinimo“¹⁰². Daugiausia dėl šios veiklos kun. P. Račiūnas nebuvo anksčiau išleistas į laisvę, nors SSRS AT prezidiumo komisija 1956 m. rugpjūčio 24 d. jam buvo sumažinusi bausmės laiką. Sovietų valdžia taip vertino šią „spaudą“: „Siekdami suaktyvinti religinę ir antisovietinę veiklą, kai kurie kunigai rašo pamokslus-referatus, kuriuose užslėptai, prisidengdami teologine frazeologija, apeliuodami į nacionalinius jausmus kursto nacionalistines aistras, perša mintį, kad dabartinė padėtis esanti nepastovi, skatina aktyvinti religinę ir antisovietinę veiklą. Juos spausdi-

na mašinėlėmis ir platina tarp kunigų, inteligentų ir ypač tarp jaunimo“¹⁰³.

Bažnyčios pasipriešinimo ir sovietų valdžios represinių priemonių santykis. Iki šiol daugiausia buvo kalbėta apie tokius sovietų valdžios antibažnytinės politikos pokyčius, kurie daugiau ar mažiau santykinai buvo palankūs Lietuvos Katalikų Bažnyčiai ir buvo jos patraukimo į sovietų valdžios pusę politikos dalis. Tačiau sovietų valdžia neatsisakė ir aktyvios kovos su Lietuvos Katalikų Bažnyčia priemonių. Kaip jau minėta, pokario metais Lietuvoje buvo suimta ir nuteista 362 kunigai. Po J. Stalino mirties daugumai jų buvo leista grįžti, ir 1953–1957 m. grįžo 238 kunigai¹⁰⁴. Dauguma geriausiu atveju tebuvo įgaliotinio registruojami altaristų pareigoms, ir juos budriai sekėdavo KGB. Tai buvo viena iš priežasčių, dėl kurių KGB sekamų katalikų dvasininkų nekaždė, palyginti su pokario metais, nors 1954 m. liepos 20 d. išėjo SSRS KGB įsakymas peržiūrėti operatyvinės įskaitos bylas¹⁰⁵ ir nutraukti nesvarbių bylų tyrimą. 1957 m. balandžio 1 d. LSSR KGB buvo 254 kunigų operatyvinės įskaitos bylos¹⁰⁶, 1958 m. sausio 1 d. – 274 bylos¹⁰⁷. Tiesa, kurį laiką, 1953–1956 m., kunigai nebebuvo teisiami. Kad situacija pasikeitė, liudijo bandymas susidoroti su kunigais P. Jakulevičiumi ir G. Blynu. 1953 m. rugsėjo pradžioje LSSR vidaus reikalų ministras K. Liaudis pateikė pažymą apie antisovietinę jų veiklą (jų iššūkis sovietų valdžiai buvo tikrai originalus: pvz., kun. G. Blynas sovietų valdžios atstovams rašė įvairius raštus, kuriuose siūlė Bažnyčiai priimtinas kompromiso su valdžia sąlygas) ir siūlė juos suimti¹⁰⁸. Tačiau buvo tik atimti registracijos pažymėjimai, nors iš pradžių A. Sniečkus buvo pritaręs suėmimui¹⁰⁹.

Neilgai reikėjo laukti ir naujos kunigų suėmimų bangos: 1957 m. į bausmės atlikimo vietas motyvuojant tuo, kad jiems buvo neteisingai taikyta amnestija, grąžinti kunigai J. Balčiūnas, K. Vasiliauskas, S. Dobrovolskis, antrą kartą nuteisti kunigai A. Mocius, P. Rauda, I. Buliauskas, taip pat nu-

teisti kunigai A. Jurgutis, A. Bunkus, kan. K. Dulksnys, 1958 m. pradžioje nuteisti kunigai S. Kiškis, A. Svarinskas, A. Markevičius, J. Jonys. Tuo pačiu metu planuota ištremti už Lietuvos ribų ir vysk. T. Matulionį motyvuojant tuo, kad jis, būdamas „reakcingai nusiteikęs vyskupas, imasi visokias priemonių esamai padėčiai pakeisti, atitraukti dvasininkijai nuo prosovietiskai nusiteikusio kan. J. Stankevičiaus įtakos ir patraukti į savo kenksmingą įtaką, o vėliau įgyvendinti tendencingas ir praktiškai kenksmingas priemones“¹¹⁰. Vis dėlto LKP CK biuras 1958 m. gegužės 26 d. apsvarstęs šį klausimą nutarė, kad dėl garbaus amžiaus ir sveikatos būklės vyskupo ištremti už LSSR ribų neįmanoma¹¹¹. Formalus pagrindas nuteisti kunigą šiuo laikotarpiu dažniausiai būdavo antisovietinės literatūros laikymas arba antisovietinė propaganda: iš trylikos 1953–1959 m. nuteistų kunigų už tokias „nuodėmes“ nukentėjo devyni, kiti – už kultų taisyklių pažeidimus. Tačiau aiškiai matyti, kad teisiami daugiausia būdavo pastoracinėje veikloje aktyviausi kunigai: 5 metams nuteistas kun. A. Jurgaitis dažnai lankė savo parapijos tikinčiuosius, kalbėdavosi su komjaunuoliais, buvo parašęs savo parapijos tikintiesiems katekizmą¹¹², 10 metų nuteistas kun. A. Močius buvo subūręs Šv. Jėzaus širdies broliją, rūpinosi savo parapijiečių morale, pats asketiškai gyveno¹¹³, kunigai S. Kiškis ir A. Svarinskas aktyviai dalyvavo pastoracinėje veikloje Sibire, kun. A. Markevičius, kaip jau minėta, buvo nuteistas už nelegalios religinės literatūros rašymą. Be to, L. Martavičiaus 1958 m. kovo 10 d. ataskaitoje apie kunigų J. Jonio ir S. Kiškio suėmimą buvo atvirai sakoma, kad jie suminti vykdant kontrapriemones prieš 1957 m. pabaigoje suaktyvėjusią priešišką Lietuvos Katalikų Bažnyčios autoritetų veiklą¹¹⁴.

1958 m. KGB ėmė dar labiau persekioti kunigus. Tai patvirtina ir 1958 m. balandžio mėn. priimtas agentūrinių-operatyvinių priemonių planas, turėjęs padėti užkirsti kelią Lietuvos Katalikų Bažnyčios priešiškai veik-

lai. Kita vertus, reikia pažymėti, jog nelegali dvasininkų veikla šiuo laikotarpiu neperžengė (neskaitant antisovietinių pareiškimų pamoksluose) religinės pastoracijos ribų: jie beveik nebepalaikė ryšių su pogrindžiu, neprisidėjo prie nelegalių religinių ir nacionalinių organizacijų kūrimo. Pasipriešinimas ir iššūkis daugiausia inicijuotas moralinėje srityje: būdingiausias pavyzdys – Vilniaus arkivyskupijos bažnyčiose vysk. J. Steponavičiaus įvesta privaloma malda „Pro quacunque tribulatione“, kalbama esant kokiai nors priespaudai. Tiesa, katalikų dvasininkijos grynai bažnytinės sferos nonkonformizmas, neišeinantis į platesnę pasaulietinę sferą, buvo gana ryškus, nors, kaip jau minėta, tokia pozicija 1953–1967 m. ir nebuvo vyraujanti Bažnyčioje. Savotiški tokio nonkonformizmo katalizatoriai 1953–1959 m. buvo dvi ryškios to meto Lietuvos Katalikų Bažnyčios figūros – vyskupai J. Steponavičius ir T. Matulionis. Pastarasis kovoje dėl Bažnyčios teisių, panašiai kaip aštuntojo dešimtmečio katalikiškojo žmogaus teisių judėjimo veikėjai, rėmėsi SSRS konstitucija, kuri, pasak jo, „garantuodama piliečiams sąžinės laisvę, respektuoja ne tik jų religinius įsitikinimus, bet ir tas formas, kuriomis jų religinis gyvenimas tvarkosi“¹¹⁵. O vysk. J. Steponavičiaus laikyseną sovietų valdžia apibendrino taip: „Religinis veikėjas, kuris į savo veiksmus žiūri tik iš kulto tarnautojo ir katalikų bažnyčios kanonų pozicijų“¹¹⁶. Tokią šių Lietuvos Katalikų Bažnyčios autoritetų poziciją sovietų valdžia stengėsi neutralizuoti represuodama ne tik juos pačius (1958 m. vysk. T. Matulionis prievarta ištremtas į Šeduvą), bet ir jiems artimus kunigus.

Taigi sovietų valdžia, siekdama, kad Bažnyčia remtų jos politiką, darė jai labai ribotų nuolaidų. Be to, kai kurios iš šių nuolaidų buvo naudojamos Bažnyčiai silpninti iš vidaus. Kita vertus, religinėje srityje susilpninus totalitarinę kontrolę, buvo sukurta liberalesnė atmosfera ir dvasininkijai atsirado sąlyginai didesnė veiksmų laisvė, o dėl to Bažnyčios gyvenimas tapo autentiškesnis.

NAUJAS LIETUVOS KATALIKŲ BAŽNYČIOS PUOLIMAS PAKITUS REŽIMO SĄLYGOMS

1959 m. SSRS istorijoje vertinami kaip „atlydžio epochos“ pabaigos metai, kai visose vidaus gyvenimo srityse vėl buvo sustiprinta režimo kontrolė. Lietuvai kurso sugriežtėjimo indikatoriumi tapo 1959 m. gegužės 28 d. SSKP CK nutarimas „Dėl LKP CK darbo su kadrais“, kuriame LSSR vadovybė kaltinta per daug į nacionalinius interesus orientuota politika. Bendro totalitarinio spaudimo sustiprinimo ideologinė išraiška buvo socializmo sukūrimo bei komunizmo kūrimo šūkiai, negalėję derintis su didelės gyventojų dalies religingumu. Religinėje sovietų valdžios politikoje tam tikros reakcijos ženklais galima laikyti ir 1957–1958 m. kunigų suėmimų bangą, ir seminarijos valymą bei klierikų mažinimą po to, kai naujas RKRT pirmininkas A. Puzinas 1958 m. lapkričio 25 d. įvykusiame įgaliotinių pasitarime sukritikavo buvusią tarybos vadovybę už per dideles nuolaidas dvasininkijai ir nurodė, kad reikia riboti jos veiklą¹¹⁷. Tačiau vis dėlto tai dar nebuvo aiškus ir nuoseklus religinės politikos kurso pasikeitimas. Toks pasikeitimas, bent jau Lietuvoje, aiškiai matomas tik nuo septintojo dešimtmečio pradžios, o 1959–1960 m. laikytini pereinamaisiais. 1959 m. balandžio 20 d. LKP CK biuras priėmė du nutarimus, labai apribojusius religinės praktikos laisvę ir dvasininkijos veiklą: „Dėl faktų, kai kunigai pažeidžia sovietinius kultų įstatymus“¹¹⁸, kuriame numatytos priemonės, ribojančios vaikų katekizaciją, kalėdojimą, ligonių lankymą, ir „Dėl priemonių, skirtų nutraukti masiniam vadinamųjų šventų vietų lankymui“¹¹⁹.

Galutine skiriamąja riba sovietų valdžios antireliginėje politikoje Katalikų Bažnyčios atžvilgiu reikėtų laikyti 1960 m. gruodžio 3 d. LKP CK biuro posėdį, kuriame buvo svarstomas Klaipėdos Taikos Karalienės bažnyčios atidarymo klausimas¹²⁰. Iš šio posėdžio medžiagos aiškiai matyti, kad jis bu-

vo sukviestas atsiliepiant į pakitusios Kremliaus religinės politikos signalus. Po jo rašytame laiške SSKP CK sekretorius A. Sniečkus bandė teisintis, jog respublikos vadovybės ir RKRT požiūriai į santykius su Katalikų Bažnyčia 1953–1959 m. buvo skirtingi: jo ir kitų LSSR vadovų nuomone, jau „pati Katalikų Bažnyčios veikla savaime skatina ne tik religinių, bet ir nacionalistinių prietarų gyvybingumą, ji buvo ir liko centru, traukiančiu antisovietinius elementus“¹²¹. Todėl Katalikų Bažnyčios patraukimo į sovietų valdžios pusę taktika buvusi neteisinga ir respublikos vadovybė tik RKRT spaudžiama dariusi kai kurių nuolaidų Bažnyčiai. Šie sovietų valdžios vyriausiojo vykdytojo Lietuvoje teiginiai rodo, kad Katalikų Bažnyčios patraukimo į valdžios pusę politika nepateisino į ją dėtą (ko gero, tik Maskvoje, nes Lietuvos komunistai gerai žinojo, su kuo turi reikalą) vilčių. Ir tikrai, nors buvo padaryta nuolaidų, Lietuvos dvasininkai (išskyrus pavienius atvejus) netapo aktyviais sovietų valdžios vidaus ir užsienio politikos rėmėjais, ką akivaizdžiai parodė ir žurnalo leidimo reikalas. Be to, KGB agentūrinėmis-operatyvinėmis priemonėmis buvo išsiaiškinusi, kad dvasininkija, nors ir nereikia to atvirai, tebėra iš esmės priešiška režimui.

1961 m. balandžio 18 d. Maskvoje įvyko RKRT įgaliotinių pasitarimas, kuriame svarstyta, kaip sustiprinti dvasininkijos kontrolę. 1961 m. kovo 16 d. SSRS MT priėmė nutarimą „Dėl kultų įstatymų vykdymo kontrolės sustiprinimo“, o RKRT išsiuntinėjo įgaliotiniams instrukciją, kaip taikyti kultų įstatymus. Šie sovietų valdžios norminiai aktai visų pirma rodė jos siekį griežčiau kontroliuoti, kad religinės bendruomenės neperžengtų nustatytų rėmų, kadangi dauguma suvaržymų egzistavo ir 1953–1959 m., tik į jų nesilaikymą buvo žiūrima pro pirštus. Nereikėtų naujo puolimo prieš Bažnyčią sieti su SSRS tarptautinės padėties pokyčiais: nors vadinamoji Ženevos dvasia tarptautiniuose santykiuose jau buvo išblėsusi ir vėl padidėjusi šaltojo karo įtampa,

tačiau santykiai su Vatikanu dėl popiežiaus Jono XXIII naujojo kurso šiuo laikotarpiu buvo bene geriausi per visą pokario laikotarpį. Todėl reikėtų pabrėžti, kad šis sovietų valdžios antibažnytinės politikos pokytis Lietuvoje buvo bendro antireliginės nuostatos suintensyvėjimo, o ne išskirtinio antikatalikiško nusistatymo, kaip tai buvo 1945–1953 m., padarinys.

Sovietų valdžia susigražina prarastas pozicijas Lietuvos Katalikų Bažnyčios valdymo kontrolės srityje. Nagrinėjamuoju laikotarpiu sovietų valdžia vėl ėmė daug nuosekliau įgyvendinti savo principines nuostatas Lietuvos Katalikų Bažnyčios valdymo ir hierarchijos srityje, kai kur grįžo prie pokario metų praktikos. Visų pirma buvo panaikinta skaudžiausia vyskupijų valdymo spraga – tai, kad net dvi vyskupijas valdė nelojalus sovietų valdžiai vysk. J. Steponavičius. Dar 1956 m., kai jis nebuvo perėmęs iš vysk. K. Paltaroko vyskupijų administravimo pareigų, buvo išryškėję įtempti santykiai: jis ultimatyviai reikalavęs grąžinti Arkikatedrą, nepasirašęs valstybinės paskolos, apsupęs save kunigais reakcionieriais, uždraudęs kunigams be jo sutikimo eiti pas įgaliotinį ir susitikinėti su užsienio delegacijomis, reikalavęs grąžinti visus nacionalizuotus bažnytinius pastatus, suorganizavęs bažnytinių chorų gastroles¹²². B. Pušinis dar tada siūlė ištremti vysk. J. Steponavičių į Pagėgius¹²³. Nors po vysk. K. Paltaroko mirties vysk. J. Steponavičiui perėmus vyskupijų valdymą jo santykiai su sovietų valdžia pasidarė kiek normalesni, tačiau jis niekada nebuvo jai lojalus.

Vyskupo nesutarimai su valdžia vėl sustiprėjo 1960 m. pradžioje. Vasario 12 d. jis, nesuderinęs su įgaliotiniu, paskelbė priešvelykinį kreipimąsi į savo vyskupijų dvasi-ninkus, turėjusį sovietų valdžiai nepageidautinų aspektų, o tų pačių metų pavasarį atsisakė iššventinti į kunigus tris klierikus, įtardamas juos buvus KGB agentais. Todėl jau 1960 m. rugpjūčio 26 d. LSSR KGB pirmininkas A. Randakevičius siūlė LKP CK sekretoriui B. Šarkovui iškeldinti vysk. J. Steponavičių į Veisiejus, tačiau LKP CK biu-

ras, motyvuodamas tuo, kad Veisiejai yra netoli Lenkijos sienos, nutarė geriau perkelti jį į šiaurės rytus¹²⁴. Galiausiai 1961 m. sausio mėn. vyskupas buvo jėga iškeldintas į Žagarę, o Vilniaus arkivyskupijos kapitula, įgaliotinio spaudžiama, kapituliniu vikaru „išrinko“ kurijos kanclerį Č. Krivaitį. Tačiau Panevėžio vyskupijos kapitula nesutiko jo išrinkti Panevėžio vyskupijos valdytoju.

Tuomet sovietų valdžia ryžosi radikaliai eksperimentui – palikti šią vyskupiją be valdytojo ir pati tiesiogiai ją administruoti. Galima tai pavadinti eksperimentu, nes sovietinės okupacijos metais tokio atvejo Lietuvoje dar nebuvo pasitaikę. Tiesa, panaši padėtis 1958 m. buvo susidariusi Kaišiadorių vyskupijoje. Ir ten po to, kai vysk. T. Matulionis 1957 m. lapkričio 17 d. perėmė vyskupijos valdymą į savo rankas, nebuvo valdžios pripažinto vyskupijos valdytojo. Tačiau nors J. Rugienis ir buvo numatęs įvesti panašią padėtį kaip Baltarusijoje¹²⁵, sovietų valdžia tada dar nebandė pati skirti kunigų. Situaciją Panevėžio vyskupijoje bandė gelbėti Šventasis Sostas, kuris, žinodamas apie susidariusią padėtį, 1961 m. lapkričio mėn. Panevėžio vyskupijos apaštaliu administratoriumi paskyrė prel. P. Šidlauską. Tačiau sovietų valdžia nė nemanė su tuo taikstyti, nes eventualus šio fakto pripažinimas būtų reiškęs ketvirtojo mūsų išskirto principo Lietuvos Katalikų Bažnyčios valdymo atžvilgiu (Vatikano kišimosi eliminavimas) sulaužymą. Be to, prel. P. Šidlauskas jau buvo sovietų valdžios teistas ir neturėjo jokio jos pasitikėjimo, todėl jam nebuvo leista vykdyti Šventojo Sosto valios. Jis buvo ištremtas į Merkinę. Prel. P. Šidlauskui netgi nebuvo leista perduoti Panevėžio vyskupijos valdymo kan. J. Stankevičiui. Eksperimento patirtį apibendrino LSSR KGB darbuotojas kpt. J. Gudavičius ataskaitoje A. Sniečkui¹²⁶. Pasak jo, ši priemonė sukėlė daugiau sunkumų negu davė naudos. Visų pirma, dėl to, kad nebuvo centralizuoto vyskupijos valdymo, sovietų valdžiai buvo sunkiau kontroliuoti pavienių kunigų veiksmus. Tačiau didžiausia problema buvusi ta, kad sovietų valdžia neteko sverto, per kurį galėjo veikti

kunigų skyrimus. Mat, pasak šios pažymos autoriaus, RKRT įgaliojimo bandymas pačiam skirti ir perkėlinėti kunigus iš vienos parapijos į kitą susilaukė smarkaus kunigų, kurie griežtai laikėsi principo, kad tik dvasinė valdžia gali juos skirti dvasinėms pareigoms, pasipriešinimo ir tikinčiųjų nepasitenkinimo. Tikintieji pradėję siuntinėti kolektyvinius prašymus ir siųsti delegacijas, reikalaudami ganytojų. Tai sukėlė valdžios ir tikinčiųjų konfliktą. Dėl visų šių aplinkybių, pažymos autoriaus nuomone, „reikia manyti, kad ši priemonė ir toliau norimo rezultato neduos, kadangi reikiamos tam aplinkybės dar nepribrendo“¹²⁷. Todėl rekomenduota palaikyti RKRT įgaliojimo J. Rugienio siūlymą leisti Panevėžio vyskupijos kapitulai išsirinkti valdytoju Vilniaus arkivyskupijos arba Kaišiadorių vyskupijos valdytoją (1963 m. valdytoju buvo išrinktas Kaišiadorių vyskupijos kapitulinis vikaras kan. P. Bakšys).

Taigi, nors Katalikų Bažnyčia instituciniu požiūriu ir nieko nelaimėjo, tačiau dvasininkijos ir tikinčiųjų moralinis tvirtumas ir ištikimybė svarbiausiems Katalikų Bažnyčios principams neleido valdžiai sėkmingai įvykdyti eksperimento, kurio padariniai Bažnyčiai būtų buvę dar pražūtingesni. Kartu Panevėžio vyskupijos kapitulos veiksmai (dar prieš prel. P. Šidlausko paskyrimą jį, nepakludama religijų įgaliojimo diktatui, bandė išrinkti vyskupijos valdytojais vysk. P. Maželį ir kan. V. Kupstą) buvo vienas reikšmingiausių Bažnyčios pasipriešinimo sovietų valdžiai aktų per visą 1953–1967 m. laikotarpį. Kita vertus, šis eksperimentas, palyginti su sovietų valdžios veiksmis prieš Rusijos Stačiatikių Bažnyčią kituose SSRS regionuose 1959–1964 m. antireliginės kampanijos metu, buvo gana nuosaikus: ten daugelyje parapijų išvis neregistruoti dvasininkai ir paskui parapijos būdavo panaikintos, o Lietuvoje nebuvo pasinaudota netgi „natūraliu“ kunigo nebuvimu parapijoje. Tai tik vienas iš faktų, rodančių, kad 1959–1964 m. antireliginė kampanija Lietuvoje buvo atsargesnė ir pasireiškė kitokiais būdais negu kituose SSRS regionuose.

Nors sovietų valdžiai ir nepavyko įgyvendinti tiesioginio kišimosi į Bažnyčios valdymą, ji ne tik išlaikė savo pozicijas, bet dar ir sustiprino jas (principinių nuostatų atžvilgiu): vyskupijų valdymo centrų nepadaugėjo, visų vyskupijų valdytojų postuose buvo jai lojalūs žmonės. Tiesa, sovietų valdžios vilčių nepateisino 1959 m. Kaišiadorių vyskupijos valdytoju išrinktas kan. J. Meidus, kuris, pasak J. Rugienio, tęsė reakcingą vysk. T. Matulionio politiką ir praktiškai tebuvo priedanga, kad T. Matulionis galėtų toliau valdyti vyskupiją, bandė papildyti kapitulą reakcingais kunigais, gaudavo pinigų iš tėvų jėzuitų A. Šeškevičiaus ir P. Lygnuragio, 1961 m. kalėdiniame kreipimesi pareiškė daug dviprasmiškų minčių¹²⁸. Nors iš pradžių buvo numatyta nušalinus J. Meidų Kaišiadorių vyskupiją pavesiti valdyti kan. J. Stankevičiui, tačiau vėliau (1961 m. liepos mėn.) buvo leista išsirinkti atskirą valdytoją, kuriuo tapo kan. P. Bakšys.

Dar aršesnę sovietų valdžios nusistatymą dėl Šventojo Sosto bandymų kištis į Lietuvos Katalikų Bažnyčios valdymą ir hierarchijos pakeitimus rodo ne tik prel. P. Šidlausko paskyrimo nepripažinimas, bet ir reakcija į dvi iš Vatikano 1959 m. pabaigoje gautas telegramas: lapkričio 27 d. Vatikano sekretorius D. Tardinis informavo vysk. P. Maželį apie jo paskyrimą Telšių vyskupijos apaštaliu administratoriumi, o gruodžio 9 d. vysk. T. Matulioniui pranešė apie Kauno arkivyskupo J. Skvirecko mirtį. Nors ir neslėpdamas nepasitenkinimo, kad telegramos buvo gautos be valdžios žinios, J. Rugienis teigiamai įvertino vysk. P. Maželio paskyrimą, tuo tarpu telegrama vysk. T. Matulioniui kėlė jam įtarimą, kad Vatikanas ketina per jį išventinti naujus vyskopus Kauno ir Vilkaviškio vyskupijoms. Todėl J. Rugienis siūlė uždrausti Vatikanui „legaliai ir netrukdomai susirašinėti su savo agentūra Lietuvoje, nes kitaip Vatikanas ir toliau mus stitys prieš įvykusį faktą ir sunkins situaciją“¹²⁹. J. Rugienio nuogastavimai turėjo pagrindo: 1960 m. pradžioje KGB per agentūrą pavyko sužinoti apie kai kurių kunigų sumanymą per vysk. T. Matulionį pateikti Vatika-

nui kan. J. Stankevičiaus ir J. Meidaus kandidatūras iššventinimui į vyskopus¹³⁰. Nors šių dvasininkų lojalumas tuo metu dar nekėlė sovietų valdžiai įtarimo, tačiau ji nesutiko su tokia galimybe. Jos pozicija aiškinama dvejopai: arba jai buvo nepriimtinas vysk. T. Matulionio tarpininkavimas, arba vėl buvo grįžtama prie nuostatos, kad vyskupai (nors ir lojalūs) tik stiprina Bažnyčią. Antrosios galimybės tikėtumą didintų J. Rugienio samprotavimai 1960 m.: „Religinių centrų [t.y. vyskupijų kurijų – A. S.] savivalę dvasininkijos atžvilgiu ir dvasininkijos savivalę tikinčiųjų atžvilgiu bus galima panaikinti tik likvidavus religinius centrus. Žinoma, tai labai sudėtingas klausimas, tačiau norėdami pakirsti dvasininkijos įtaką liaudžiai privalome eiti ta kryptimi. Katalikų atžvilgiu mūsų pirmučiausia pareiga – imtis priemonių, kad nebūtų leista iššventinti naujų vyskupų [...]“¹³¹.

Pagal minėtą 1961 m. instrukciją dėl kultų įstatymų taikymo klebonai turėjo būti išstumti iš parapinių komitetų vykdomųjų organų, kurie pagal sovietinį Bažnyčios modelį turėjo tapti visišku parapijos šeimininku ir taip palengvinti vietinei valdžiai kontroliuoti parapiją. Be to, tikinčiuosius pratinant prie parapijos administravimo turėjo ilgainiui sumažėti klebono autoritetas. Tačiau, nepaisant to, klebonai ir toliau išlaikė tradiciškai didelį autoritetą tikintiesiems ir kontroliavo visą parapinių komitetų veiklą. Sovietų valdžia nesiryžo imtis radikalių priemonių, nors įgaliojimo susierzinimas dėl tokios padėties labai ryškus visose šio laikotarpio metinėse ataskaitose. Katalikų Bažnyčios universalumo principas taip pat buvo labai svarbus, kadangi sovietų valdžia negalėjo tikėtis, jog Katalikų Bažnyčioje turės galią toks konfesijos vidaus tvarką reglamentavęs dokumentas kaip Rusijos Stačiatikių Bažnyčios vyskupų sinodo 1961 m. liepos 18 d. aktas¹³², kuriuo šios Bažnyčios hierarchai praktiškai legalizavo sovietinį religinės konfesijos administravimo modelį. Taigi 1960–1963 m. buvo tas laikotarpis, kai sovietų valdžia bandė įgyvendinti ne tik ketu-

rias čia išskirtas principines nuostatas, bet ir tiesioginį kišimąsi į Bažnyčios valdymą, tačiau Lietuvos Katalikų Bažnyčia, parodydusi institucinį atsparumą ir vidinį sutelktumą, atlaikė šį spaudimą.

Oficialių Lietuvos Katalikų Bažnyčios ryšių su Vatikanu plėtimas ir jų kontrolė. Šiuo laikotarpiu Lietuvos Katalikų Bažnyčios ryšiams su Vatikanu ir sovietų valdžios požiūriui į juos nemažai įtakos turėjo naujo popiežiaus politika ir II Vatikano Susirinkimo pradžia. Su popiežiaus Jono XXIII atėjimu siejamas kardinalus Vatikano santykio su moderniuoju pasauliu apskritai ir su komunistiniais režimais konkrečiai pokytis: ligtolinį anateminį traktavimą ir vadinamąjį *Paceli+Spellman* aljansą pakeitė dialogo pozicija (konkrečioje šaltojo karo strateginių pozicijų sferoje Vatikanas suspendavo savo priklausomybę Vakarų blokui). Pasikeitus situacijai, sovietų valdžia greitai susiorientavo: 1961 m. N. Chruščiovas nusiuntė telegramą popiežiui Jonui XXIII jo 80-ojo gimtadienio proga. Greit atsirado ir palankesnė proga pasinaudoti pakitusia situacija – 1962 m. rudenį turėjo prasidėti II Vatikano Susirinkimas, todėl itin aktualus tapo ir Lietuvos Katalikų Bažnyčios santykių su Vatikanu klausimas.

Iki Susirinkimo pradžios Lietuvos Katalikų Bažnyčiai svarbiausi buvo neoficialūs ryšio su Vatikanu kanalai, ypač vyskupų T. Matulionio ir V. Sladkevičiaus nelegalus susirašinėjimas su Šv. Kazimiero kolegija Romoje. Per 1959 m. išvykusį studijuoti į Romą kun. R. Krikščiūną KGB pavyko perimti ir šį kanalą: R. Krikščiūnas įgijo vysk. V. Sladkevičiaus pasitikėjimą ir gavo vysk. T. Matulionio rekomendaciją, kad juo ir jo informacija Vatikane būtų pasikliaujama¹³³. Be to, septintojo dešimtmečio pradžioje Lenkijos kardinolas S. Višinskis buvo paskirtas Vatikano įgaliojiniu Katalikų ir Unitų Bažnyčioms SSRS, tačiau ir šį Vatikano žingsnį Lietuvos atžvilgiu KGB numatė neutralizuoti, pasinaudodamas Lietuvos dvasininkijos nepasitenkinimu tokiu paskyrimu¹³⁴. Tačiau, nors KGB gana sėkmingai kontroliavo vi-

sas pastangas atkurti ryšius tarp Vatikano ir Lietuvos Katalikų Bažnyčios, sovietų valdžiai, kad galutinai perimtų šį ryšį, iškilo reikalas leisti jai lojaliems Lietuvos Katalikų Bažnyčios hierarchams užmegzti nuolatinį ir oficialų ryšį su Šventuoju Sostu ir per tai stengtis veikti Vatikano politikos Lietuvos Katalikų Bažnyčios atžvilgiu formavimą. Tai turėjo padėti sovietų valdžiai siekti ir politinių tikslų: Vatikanas, priimdamas valdžios pasitikėjimą turinčius Lietuvos Katalikų Bažnyčios atstovus, būtų netiesiogiai pripažinęs ir Lietuvos aneksiją. Palanki progą tokiems tikslams įgyvendinti susidarė būtent nagrinėjamuoju metu, kai pasikeitė Vatikano politika, o į Vatikano Susirinkimą buvo pakviesti ir okupuotos Lietuvos atstovai: vyskupai T. Matulionis, J. Steponavičius, P. Maželis, V. Sladkevičius bei kan. J. Stankevičius. Nors sovietų valdžia pirmą kartą okupacijos metais leido vykti į Vatikaną Lietuvos Katalikų Bažnyčios atstovams, tačiau tai buvo tik oficialiai jos pripažinti vyskupijų valdytojai, t. y. vysk. P. Maželis, kanauninkai J. Stankevičius, P. Bakšys ir Č. Krivaitis. Vysk. P. Maželiui dėl sveikatos būklės atsisakius vykti, į pirmąją Vatikano Susirinkimo sesiją, surengtą 1962 m. spalio 11–gruodžio 9 d., išvyko tik trys minėtieji kanauninkai. Jie turėjo vykdyti LSSR KGB parengtą ir su A. Sniečkumi sudertą planą, skirtą sovietų valdžios tikslams įgyvendinti. LSSR KGB pirmininkas A. Randa-kevičius teigiamai įvertino delegacijos darbą ir patį jos buvimą Vatikane faktą: ji esą išsklaidžiusi mitą, kad Lietuvoje persekiojama religija, užmezgusi oficialius ryšius su Vatikanu, kas leido pateikti „teisingą“ informaciją, gauti oficialų pripažinimą ir taip pakelti savo autoritetą Lietuvos dvasininkijos ir tikinčiųjų akyse, kartu sumažinti vyskupų „reakcionierių“ J. Steponavičiaus ir V. Sladkevičiaus autoritetą¹³⁵. Taigi sovietų valdžia atsivėrusias naujas Lietuvos Katalikų Bažnyčios ryšius su Vatikanu galimybes siekė panaudoti tik savo tikslams, o Vatikanas tikėjosi taip palengvinti Katalikų Bažnyčios padėtį komunistinio bloko šalyse. Su-

siklosčius tokiai situacijai, tragiška buvo Lietuvos Katalikų Bažnyčios delegatų ir visų pirma kan. J. Stankevičiaus padėtis, kurios dviprasmiškumą suvokė ir jis pats¹³⁶.

Ryšium su Vatikano Susirinkimu išryškėjo ir kitas Lietuvos Katalikų Bažnyčios santykių su Šventuoju Sostu aspektas. Susirinkime bene svarbiausią vietą užėmė Bažnyčios prisitaikymo prie modernaus gyvenimo klausimai. Sovietų valdžia susidūrė su dilema: viena vertus, naujoji Vatikano politika buvo paranki SSRS užsienio politikos tikslams ir padėjo įteisinti Bažnyčios persekiojimą, kita vertus, Bažnyčios prisitaikymas turėjo sustiprinti ją ir Sovietų Sąjungoje. Vis dėlto nebuvo atsisakyta Lietuvos Katalikų Bažnyčios atstovų oficialių kontaktų su Vatikanu palaikymo politikos: 1963 m. pavasarį į Italiją buvo pasiųsta turistinė dešimties LSSR katalikų grupė (du iš jų buvo etatiniai KGB darbuotojai A. Naras ir V. Sprindys¹³⁷). Tų pačių metų birželio mėn. kanauninkai J. Stankevičius, Č. Krivaitis, P. Bakšys, kun. P. Čižauskas, lydimi KGB vyr. operatyvinio įgaliotinio V. Lučinsko, dalyvavo popiežiaus Jono XXIII laidotuvėse. Oficialių kontaktų ribas aiškiai nubrėžė sovietų valdžios veto kan. P. Bakšio sumanymui prenumeruoti „Acta Apostolice Sedis“¹³⁸, oficialų periodinį Vatikano leidinį, kuriame skelbti visi Šventojo Sosto nutarimai ir pareiškimai.

Kova dėl pastoracinės veiklos ribų. 1959–1963 m. vėl radikaliai apribota „atlydžio“ metais santykinai išsiplėtusi dvasininkijos pastoracinės veiklos erdvė. Pirmiausia buvo užsimota užkirsti kelią kunigų ir religinio aktyvo vykdomai vaikų katekizacijai. Jau minėtame 1959 m. balandžio 20 d. nutarime „Dėl faktų, kai dvasininkija pažeidžia sovietinius kulto įstatymus“ numatyta imtis griežčiausių represijų prieš kunigus, pažeidžiančius vaikų katekizacijos draudimą. Be to, numatyta ir kontrapriemonė – gerinti kultūrinį-auklėjamąjį darbą su vaikais per vasaros atostogas¹³⁹. Ši oficialaus sovietinio žargono frazė visų pirma reiškė, kad vasaros stovyklų tinklas turėjo būti ple-

čiamas. Į kovą su grupine vaikų katekizacija buvo įtraukti ir KGB padaliniai. Jie, naudodamiesi agentūrinėmis-operatyvinėmis priemonėmis, turėjo išsiaiškinti tokius atvejus, o paskui „užsiundyti“ vietinės valdžios atstovus, kurie surašydavo aktą. 1960 m. rugsėjo mėn. tokia operacija buvo atlikta Šilutėje: KGB duomenimis, patikrinus E. Vaičiulytės butą, jame buvo aptikti 37 vaikai (kiek neįtikėtina), kuriuos ji mokė katekizmo¹⁴⁰. 1959 m. už vaikų katekizaciją buvo nuteisti du kunigai, vėliau dažniausiai būdavo atimamas registracijos pažymėjimas: 1961 m. registracijos pažymėjimas, daugiausia už įvairią veiklą tarp jaunimo (ne vien už katechetinę), buvo atimtas net iš 21 kunigo¹⁴¹.

Pažymėtina, kad šiuo laikotarpiu dvasininkija, nepaisydama sovietų valdžios represijų, pradėjo labiau stiprinti ryšius su paprastais parapijiečiais, ypač jaunimu. Kun. S. Dobrovolskis 1959 m. rudenį per rekolencijas kunigams sakė: „Kunigai turi būti pažangūs gerąja to žodžio prasme. Jie turi eiti į kiną, skaityti šiuolaikines knygas, kad pajustų, per kokias skylės į tikinčiųjų galvas lenda šiuolaikinės klaidos, kad ir patys pro tas skylės galėtume ten įlįsti“¹⁴². Vyskupijų valdytojai stengėsi tobulinti dvasininkijos pastoracinę veiklą bažnyčiose. Vysk. P. Maželis 1959 m. spalio 12 d. kreipimesi į kunigus ragino juos siekti, kad tikintieji aktyviai ir sąmoningai dalyvautų apeigose¹⁴³, o vysk. J. Steponavičius 1960 m. vasario 12 d. priešvėlykiniame kreipimesi davė nurodymus kunigams rengti kunigų bei tikinčiųjų rekolencijas, tobulinti pamokslų sakymą: grįžti prie katechetinių pamokslų, juose aiškinant ne tik *quit agendum est*, bet ir *quit credendum est*; pamokslus sakyti, o ne skaityti¹⁴⁴. Tai, aišku, negalėjo nekelti sovietų valdžios susirūpinimo. Aktyviausi pastoracinėje veikloje kunigai buvo itin prižiūrimi KGB. Pažymėtina, kad šiuo laikotarpiu išsiplėtė „kunigo reaktionieriaus“ sąvokos turinys: anksčiau tokiais buvo laikomi politiškai nelojalūs kunigai, o dabar – ir tie, kurie, „[...] prisidengdami religinių apeigų vykdymu, bando dirbti antisovietinį ar-

domąjį darbą, daro kenksmingą įtaką tikintiesiems ir ypač jaunimui“¹⁴⁵.

Kartu siekta toliau mažinti pastoracinės veiklos galimybes. Ypatingo dėmesio susilaukė atlydai šventose vietose – Šiluvoje, Žemaičių Kalvarijoje, Vilniaus ir Veprių (Ukmergės r.) kalvarijose, kadangi ten susitelkdavo daugybė tikinčiųjų. Viena iš svarbiausių priemonių masiniam tikinčiųjų antplūdžiui į šias vietas sustabdyti, o kartu ir dvasininkijos pastoracinėms galimybėms apriboti, buvo 1959 m. įvestas draudimas klebonams be vietos valdžios leidimo (būtinai žodinio) per atlydus kviesti į pagalbą kunigus. Nors tai, kaip ir kitos sovietų valdžios priemonės, kurių nagrinėjimui reikėtų atskiros studijos, sumažino tikinčiųjų vykimą į šventąsias vietas, tačiau vis dėlto jų dar būdavo gana daug. Todėl 1961–1963 m. prasideda fizinis kalvarių naikinimas: 1961 m. – Veprių kalvarių, nugriaunami Kryžių kalno kryžiai, 1962–1963 m. likviduojamos Vilniaus kalvarijos. Kad tikintieji neatgaivintų piligrimystės buvusių stacijų vietose, jų teritorija buvo užstatyta. J. Rugienis norėjo ištrinti prisiminimą apie šventąsias vietas net siūlydamas panaikinti tokius vietovardžius kaip Žemaičių Kalvarija, Jeruzalė, Marijampolė¹⁴⁶.

Dar 1958 m. rugpjūčio mėn. buvo gautas RKRT nurodymas suvaržyti kalėdojimą (uždrausti iš anksto skelbti apie kalėdojimo laiką, leisti lankyti tik tuos, kurie patys kunigą pasikviečia), bet J. Rugieniui išsigandus galimos tikinčiųjų ir dvasininkijos reakcijos¹⁴⁷ kalėdojimas buvo suvaržytas ir galutinai uždraustas tik 1961–1962 m., kai J. Rugienis jau suprato, kad „jeigu tokiu būdu [t.y. kalėdojant – A. S.] ir toliau bus palaikomas ryšys tarp tikinčiųjų ir dvasininkijos, bažnyčia bus gyva, o kunigų bendravimas su tikinčiais tik bažnyčioje, kiekvienais metais mažėjant jos lankomumui, bažnyčiai padarytų galą“¹⁴⁸. Tuo pačiu metu uždrausta ir įtraukti nepilnamečius į religines apeigas bei bažnytinius chorus. Kaip Bažnyčios uždarymą šventoriuje galima

traktuoti ir 1962–1963 m. pradėtą riboti skambinimą varpais: pvz., Vilniaus centre bažnyčiose leista skambinti varpais tik per Velykas, Sekmines ir Kalėdas¹⁴⁹.

1961 m. labai suvaržytas ir sutvirtinimo sakramento teikimas, o kartu ir galimybės valdytojams vizituoti savo vyskupijų parapijas: vyskupijų valdytojai galėjo teikti šį sakramentą tik savo rezidencijos vietoje. Dėl to smarkiai sumažėjo konfirmantų: 1959 m. jų dar buvo 39 790, o 1962 m. – tik 9390¹⁵⁰. Apriboti ir vyskupijų valdytojų žodiniai kreipimaisi į kunigus ir tikinčiuosius: šiuo laikotarpiu tokių atvejų tebuvo du, ir abu – nesuderinti su įgaliotiniu, sukėlę neigiamą valdžios reakciją. Taigi antireliginė 1959–1964 m. kampanija, vykusio visoje SSRS, Lietuvoje labiausiai pasireiškė visišku dvasininkijos veiklos už bažnyčios ribų suvaržymu. Be to, būtent šiuo laikotarpiu sovietų valdžia aktyviau pradėjo siekti atitraukti žmones nuo religinių apeigų, susijusių su svarbiausiais gyvenimo įvykiais: gimimu, vedybomis, mirtimi. Tuo tikslu buvo imta daugiau dėmesio skirti naujų pasaulietinių tradicinių apeigų diegimui: 1963 m. gegužės mėn. šis klausimas buvo apsprastytas bendrame LSSR MT ir LKP CK posėdyje, po kurio buvo įkurta Respublikinė civilinės metrikacijos reikalų taryba, vadovaujama kultūros ministro. Ji turėjo spręsti naujų pasaulietinių apeigų sovietinėje Lietuvos visuomenėje diegimo problemas¹⁵¹. Tai buvo ir vienas iš būdų atriboti visuomenę nuo dvasininkijos ne tik už bažnyčios ribų, bet ir apskritai sumažinti bažnyčią lankančių žmonių. Būtent septintojo dešimtmečio pradžioje sovietų valdžia labai plačiai pradėjo naudoti efektyvią spaudimo priemonę prieš neatsisakančius tikėjimo žmones. 1961 m. J. Rugienis, pažymėjęs, kad dar labai daug žmonių su religinėmis apeigomis krikštija vaikus, tuokiasi, laidoja mirusiuosius, nurodė, kad į tokius žmones turėtų daugiau dėmesio kreipti visuomenė ir spauda. Sovietiniu ideologiniu žargonu tai reiškia, kad žmonės, praktikuojantys tikėjimą, turėjo būti nuolat persekiojami darbovietėse ir negalėjo daryti karjeros.

Gąsdino sovietų valdžią ir Lietuvos kunigų pastoracinė veikla už LSSR sienų, ypač tarp tremtinių, rytiniuose rajonuose. Ši veikla prasidėjo tada, kai kunigus buvo pradėta paleidinėti iš lagerių. Dar 1958 m. kunigai A. Svarinskas ir S. Kiškis buvo antrą kartą nuteisti, galima sakyti, tik už šią veiklą. Tuo tarpu Vidurinėje Azijoje jėzuitams kunigams A. Šeškevičiui, J. Smilgevičiui, P. Lygnuragiui sekėsi daug geriau (jų ir kitų kunigų pastoracinė veikla rytiniuose SSRS rajonuose verta atskiros plačios studijos). Tačiau sovietų valdžiai pavyko ir čia suduoti skaudų smūgį: 1962 m. vasarą buvo suimtas ir 1963 m. pavasarį nuteistas kun. A. Šeškevičius ir dar 8 žmonės. Formaliai jie buvo apkaltinti spekuliacija religinio kulto reikmenimis¹⁵². Iš pradžių baudžiamoji byla buvo iškelta ir jėzuitų provinciolui kun. J. Danylai, per kurį jėzuitai misionieriai Vidurinėje Azijoje ir Sibire palaikė ryšius su Lietuva, tačiau neradus duomenų, leidžiančių ir jį apkaltinti spekuliacija, byla buvo nutraukta. Dar vienas Lietuvos dvasininkijos pastoracinės veiklos objektas buvo Kaliningrado srities teritorija, kur ypač aktyviai veikė kun. J. Razmantas, 1961 m. dėl to netekęs registracijos pažymėjimo.

1961–1965 m. Lietuvoje oficialiai nebuvo leista išspausdinti nė vieno religinės literatūros leidinio. Tai bene aiškiausiai ir nuosekliausiai atspindi naujos sovietų valdžios religinės politikos pobūdį. Šią religinės spaudos spragą ir toliau stengėsi užpildyti nelegaliai produkuojami ir platinami kunigams bei tikintiesiems skirti religiniai apmąstymai, pamokslų rinkiniai, kurie kėlė J. Rugienio susierzinimą, atvirai rodomą visose šio laikotarpio metinėse ataskaitose. Nedideliais kiekiais religinės literatūros būdavo gaunama ir nelegaliais kanalais iš užsienio, ypač iš Romos katalikiškosios emigracijos terpsės.

Nauji Lietuvos Katalikų Bažnyčios apribojimai materialinėje srityje. Sovietų valdžios koncesijų Lietuvos Katalikų Bažnyčios materialinės bazės plėtimui pabaigos indikatoriumi tapo 1961 m. įvykiai Klaipėdoje, kur nebuvo leista atidaryti naujos

bažnyčios, o kunigai, aktyviausiai prisidėję prie jos statybos, buvo nuteisti¹⁵³. Klaipėdos Taikos Karalienės bažnyčios statyba buvo tarsi Katalikų Bažnyčios patraukimo į valdžios pusę politikos 1953–1959 m. simbolis, o tai, kad jam nebuvo leista iki galo išsiskleisti, vėlgi simboliškai žymėjo Lietuvos Katalikų Bažnyčios ir sovietų valdžios santykių naujo etapo pradžią. 1961 m. kovo 16 d. SSRS MT priėmus jau minėtą nutarimą „Dėl kultų įstatymų vykdymo kontrolės sustiprinimo“, turėjo būti surengta nauja religinių bendruomenių, maldos namų ir jų turto apskaita¹⁵⁴. Ši priemonė valdžiai turėjo padėti mažinti ir Lietuvos Katalikų Bažnyčios materialinę bazę, nes atliekant apskaitą buvo rasta „pernelyg mažų“ religinių bendruomenių, kurių registraciją būtų galima panaikinti, o joms priklausančias bažnyčias uždaryti. Kita vertus, bažnytinio turto apskaita leido padidinti mokesčių spaudimą Lietuvos Katalikų Bažnyčiai. Taigi 1961 m. Lietuvoje prasidėjo nauja bažnyčių uždarymo banga: 1961–1963 m. Lietuvoje buvo uždarytos 29 bažnyčios. Tiesa, ji nepasiekė tokio masto kaip kituose SSRS regionuose: vien nuo 1960 m. iki 1962 m. vasaros (nepatikslintais duomenimis) visoje SSRS uždaryta apie 7 tūkst. įvairių konfesijų (daugiausia stačiatikių) maldos namų¹⁵⁵. 1962 m. buvo uždarytos Kauno Šv. Mikalojaus (Įgulos) ir Pašilės (Ukmergės r.) bažnyčios, turėjusios tikrai dideles tikinčiųjų bendruomenes. Todėl nenuostabu, kad tai galėjo sukelti smarkią tikinčiųjų reakciją. Sovietų valdžios institucijos kruopščiai tam rengėsi, ypač Įgulos bažnyčios uždarymui. Kauno kagėbistai dar 1961 m. pabaigoje zondavo, kokia būtų dvasininkijos ir tikinčiųjų reakcija į jos uždarymą, o išsiaiškinę, kad ji gali būti per daug audringa, ėmėsi tam tikrų operatyvinių priemonių. Viena iš jų buvo Kauno kunigų kompromitavimas spaudoje siekiant atitraukti tikinčiųjų dėmesį nuo bažnyčios uždarymo¹⁵⁶. Teisūs buvo „Raudonojo spalio“ fabriko darbuotojai, teigę, jog bažnyčia uždaryta todėl, kad ji buvo miesto centre ir visi galėjo matyti, kiek dar daug tikinčiųjų esama Lie-

tuvoje¹⁵⁷. Pašilėje uždarius bažnyčią ir pasipylus tikinčiųjų skundams, J. Rugienis paprasčiausiai davė nurodymą KP Ukmergės komiteto sekretoriui užkirsti kelią skundų rašinėjimui¹⁵⁸. 1962 m. planuota uždaryti ir Vilniaus kalvarijų Šv. Kryžiaus bažnyčią, kas turėjo padėti sustabdyti maldininkų atvykimą į kalvarijas, kurios, anot LSSR KGB pirmininko A. Randakevičiaus, „tapo tarsi papildomu dvasiniu ir materialiniu šaltiniu kitoms Vilniaus bažnyčioms ir stabdo didėjančių žmonių atitrūkimą nuo religijos“¹⁵⁹. Visi šie faktai rodo, kad sovietų valdžia buvo nusitaikiusi anaipol ne į mažiausias religines bendruomenes. Taip pat buvo galutinai uždrausta bažnyčių statyba Ryliškėse ir Dubingiuose (nors principinis LSSR MT sutikimas tam buvo duotas 1956 m.), o Sudarگو ir Sintautų per karą apgadintos bažnyčios buvo nugriautos.

1959 m. J. Rugienis pasiūlė peržiūrėti ir architektūros paminklų sąrašą, į kurį, jo manymu, įtraukta per daug maldos namų ir jų remontui reikia skirti valstybės lėšų: „[...] čia reikia atsižvelgti ne tik į architektūrą, bet ir į politinius momentus“¹⁶⁰. Dar kartą panašus raginimas (ši kartą aukštesnių institucijų) pasigirdo 1962 m. liepos 7 d. „Izvestijose“ pasirodžius straipsniui, kur teigta, kad LSSR daugybė lėšų švaistoma seniems architektūros paminklams ir bažnyčioms restauruoti (paminėtas Šv. Kazimiero bažnyčios ir Šv. Onos bažnyčios varpinės remontas), o Vilniaus Spalio rajono poliklinika merdi¹⁶¹. Tai buvo prasidėjusio bendro puolimo dėl per didelio dėmesio feodalinės praeities paminklams (ypač dėl Trakų pilies restauravimo) vienas iš momentų. Nuo 1961 m. vidurio buvo labai sugriežtintas ir leidimų bažnyčių remontui, vykdytam pačios bažnyčios lėšomis, davimas bei nutrauktas statybinių medžiagų išskyrimas iš valstybinių fondų, todėl 1961 m. bažnyčių remonto darbų jau atlikta tik už 61 tūkst. rb¹⁶² (plg. 1959 m. – 6 mln. rb)¹⁶³.

Kita religinių bendruomenių maldos namų ir jų turto apskaitos išdava, kaip jau minėta, buvo mokesčių naštos padidinimas. 1961 m. labai padidinti bažnytinių pastatų

draudimo ir žemės rentos mokesčiai: miestuose – 4,1 karto, kaimuose – 4,6 karto¹⁶⁴, o rinkliavos bažnyčios išlaikymui ne pačioje bažnyčioje uždraustos. Padidinti ir kunigų pajamų mokesčiai: mieste jie vidutiniškai padidėjo nuo 140 rb 1960 m. iki 214 rb 1961 m.¹⁶⁵ J. Rugienis dar kartą atmetė (toks sumanymas buvo kilęs jau 1953 m.) ir tvirtų atlyginimų, kuriuos kunigams mokėtų religinės bendruomenės, idėją, nes tai, pasak jo, „nepašalins kunigų kišimosi į bendruomenių finansinius reikalus, be to, tokiu būdu bus sustiprinta bažnyčios materialinė bazė, sumažės pajamų mokesčiai, o tikintieji vis tiek papildomai atsilygins kunigams“¹⁶⁶. Taigi siekiant prastinti Bažnyčios materialinę padėtį buvo atsisakyta, bent jau išoriškai, ir galimybės padaryti kunigą bendruomenės samdomu kulto tarnautoju, kartu pripažįstant savo bejėgiškumą įgyvendinant jau minėtą Katalikų Bažnyčios modelį.

Prieštaringos represijų tendencijos. Kituose SSRS regionuose prasidėjusi antireliginė kampanija reiškėsi ir smarkiomis dvasininkijos represijomis, o Lietuvoje kunigų suėmimų ir teismų netgi sumažėjo, palyginti su 1953–1959 m. Nors 1961 m. birželio 26 d. LSSR AT priėmė naują LSSR baudžiamąjį kodeksą, kurio 144 straipsnį, skelbiančią, kad už vadovavimą arba dalyvavimą grupėje, kur prisidengiant religiniu idėjų propagavimu kėsinama į žmonių sveikatą, asmenybę arba jų teises ir raginama atsisakyti visuomeninės veiklos, numatomas laisvės atėmimas nuo 3 iki 5 metų, buvo galima labai plačiai interpretuoti ir taikyti, jis per nagrinėjamą laikotarpį beveik nebuvo taikytas. O už antisovietinę veiklą, kuo anksčiau dažniausiai buvo prisidengiama norint susidoroti su pernelyg aktyviais dvasininkais, teistų kunigų šiuo laikotarpiu taip pat nebuvo. 1959–1963 m. laisvės atėmimu nuteisti tik 3 kunigai, apkaltinti kriminaliniais nusikaltimais: tai jau minėti L. Pavilionis, B. Burneikis (už spekuliaciją statybinėmis medžiagomis ir valiutinių operacijų pažeidimus statant Klaipėdos bažnyčią) ir A. Šeškevičius (už spekuliaciją religinio kulto reikmenimis). Aišku, kad ir tai tebuvo susi-

dorojimo priedanga. Kur kas dažniau laikinai arba visam laikui buvo atimamas registracijos pažymėjimas: 1961–1964 m. jis buvo atimtas iš 33 kunigų¹⁶⁷. Tiesa, dar 1960 m. pradžioje J. Rugienis siūlė anksčiau teistiems kunigams (tokių tuo metu Lietuvoje buvo 227) neleisti kunigauti ir ištremti juos už respublikos ribų, nes „tik atėmus registracijos pažymėjimą neįmanoma jų priversti dirbti visuomenei naudingą darbą“¹⁶⁸, tačiau tokiai jo iniciatyvai nebuvo pritarta.

Taip pat nesumažėjo ir KGB sekamų kunigų. Nors duomenų visos Lietuvos mastu nėra, tačiau galima daryti išvadas ir remiantis vien Kauno miesto duomenimis: iš 1960 m. Kauno mieste ir rajone gyvenusių 47 kunigų 14 buvo KGB skyriaus įskaityti¹⁶⁹; 1957 m. iš visų Lietuvos kunigų operatyvinėje įskaitytoje buvo apie 30 proc., tad 1960 m. proporcija, kaip matome, nepakitusi.

Ne mažesnis KGB rūpestis buvo ir dvasininkus (tiek Lietuvoje, tiek emigracijoje) kompromituojančios medžiagos rinkimas arba paprasčiausias šmeižto kampanijų organizavimas. Būdingas tokios veiklos pavyzdys – ciniški KGB planai dėl katalikiškos emigracijos veikėjų Romoje: „Verbuojuojant Tulabą [Šv. Kazimiero kolegijos rektorius – A. S.] tikslinga pažadėti jam kompromituoti Ignatavičių, kuris pretenduoja į kolegijos rektoriaus postą, kaip hitlerininkų pagalbininką ir karinį nusikaltėlį“¹⁷⁰. O bendri KGB uždaviniai šiuo laiko tarpsniu glaustai apibendrinti taip: „Katalikų Bažnyčios tradicijų silpninimas ir griovimas, pozityviai ir reakcingai nusiteikusių vyskupų ir kunigų skilimo didinimas, agentūrinių pozicijų vadovaujančiose Katalikų Bažnyčios grandyse stiprinimas, Vatikano kišimosi į Lietuvos Katalikų Bažnyčios reikalus užkirtimas ir agentūros skverbimasis į ją“¹⁷¹.

Šiame skyriuje išdėstyti argumentai taip pat rodo, kad sovietų valdžia, nors ir atsisakė Bažnyčios patraukimo į savo pusę politikos, tačiau negrįžo prie stalininių antireliginės politikos priemonių, nes be išorinio spaudimo, kuris, palyginti su 1953–1959 m., sustiprėjo, pagrindinis Bažnyčios silpninimo būdas tebebuvo jos griovimas iš vidaus.

VATIKANO OSTPOLITIK ATGARSIAI LIETUVOJE (1964–1967)

Antireliginės septintojo dešimtmečio pradžios kampanijos atoslūgis Lietuvoje prasidėjo 1964 m. antroje pusėje. Ši atoslūgi reikėtų sieti su valdžios kaita Kremliuje ir naujo popiežiaus Pauliaus VI politika komunistinio bloko atžvilgiu: ji buvo popiežiaus Jono XXIII idėjų konkreti išraiška, vėliau pavadinta *Ostpolitik*. Anot Katalikų Bažnyčios naujosios istorijos tyrinėtojo R. Veigelio, ji rėmėsi dviem viena iš kitos kylančiomis prielaidomis: 1) į Jaltos sistemą žiūrėta kaip į tam tikrą geopolitinį ir istorinį vienetą nekeliant jos kilmės klausimo; 2) komunistiniai režimai Vidurio ir Rytų Europoje išsilaikys ilgai¹⁷². Remiantis šiomis prielaidomis buvo vykdyta politika, kuria siekta sukurti Bažnyčiai minimalią „kvėpavimo erdvę“, kad ji galėtų išlikti komunistinių režimų sąlygomis, darant nuolaidas tiems režimams. Tokią politiką tas pats R. Veigelis apibūdino ne kaip *modus vivendi*, bet kaip *modus non moriendi* ieškojimą. Ši Vatikano nuostata pradėjo ryškėti jau antroje, o ypač trečiojoje Vatikano Susirinkimo sesijoje, vykusioje 1964 m. rugsėjo 14–lapkričio 21 d. Sovietų valdžios reakcija į šį Šventojo Sosto politikos iššūkį pakankamai aiški buvo jau po antrosios sesijos. Tuometinis RKRT pirmininkas A. Puzinas taip įvertino jo pranašumus: „Tai galėtų nutraukti antisovietinę katalikiškosios spaudos ir radijo propagandą, palengvintų ryšius su kapitalistinių šalių masinėmis katalikų organizacijomis ir duotų galimybę propaguoti SSRS užsienio politiką bei sovietinį gyvenimo būdą, paneigti šmeižtą“¹⁷³. Tuo tarpu toje pačioje kalboje aiški nuostata nedaryti jokių nuolaidų Katalikų Bažnyčiai, nes tai būtų Vatikano kišimasis į SSRS vidaus reikalus. Lietuvos Katalikų Bažnyčios atstovams grįžus iš Vatikano Susirinkimo trečiosios sesijos, LSSR KGB išanalizavo jų ataskaitas ir konstatavo: „Kaip matyti, Vatikanas, siekdamas sustiprinti Katalikų Bažnyčios pozicijas Lietuvoje, pasirengęs netgi daryti kai

kurių nuolaidų. Reikėtų pasinaudoti šia aplinkybe, ir jeigu RKRT tuo suinteresuota, ketvirtojoje sesijoje vienas iš katalikų dvasininkijos atstovų galėtų prisistatyti Vatikaną kaip tarpininką tarp Vatikano ir Tarybos [RKRT – A. S.], kad būtų galima išsiaiškinti Vatikano užmačias ir ketinimus mūsų šalies atžvilgiu“¹⁷⁴. Taigi nors Vatikano veiksnys ir pripažįstamas, tačiau į galimas derybas žiūrėta tik kaip į priemonę vilkinti laiką ir gauti vienpusę naudą. Nepaisant to, kai kurių nuolaidų turėjo daryti ir sovietų valdžia, nes norėjo, kad Šventasis Sostas nenutrauktų palankaus jai *Ostpolitik* kurso. Tačiau sovietų valdžios politikos Katalikų Bažnyčios atžvilgiu pokyčio pagrindinė sąlyga vis dėlto buvo antireliginės kampanijos atoslūgis visų konfesijų atžvilgiu. Jo pradžią liudijo 1965 m. sausio 27 d. priimtas SSRS AT prezidiumo nutarimas „Dėl kai kurių socialistinio teisėtumo pažeidimo faktų, nukreiptų prieš tikinčiuosius“¹⁷⁵.

Šventojo Sosto kišimosi į Lietuvos Katalikų Bažnyčios valdymą blokavimas. Sovietų valdžiai taip ir nepavyko įgyvendinti savo planų kuo labiau centralizuoti Lietuvos bažnytinės provincijos valdymą: dar 1963 m. susidarė ir galutinai įsitvirtino keturi valdymo centrai, išlikę iki pat okupacijos pabaigos. Kita vertus, dėl aktyvaus KGB talkinimo sovietų valdžiai gerai sekėsi kontroliuoti, kad Lietuvos Katalikų Bažnyčią valdytų jai lojalūs dvasininkai. 1964 m. kilo konfliktas su ilgamečiu ir iki tol buvusiu visiškai lojaliu valdžiai kan. J. Stankevičiumi, kuris po Vatikano Susirinkimo antrosios sesijos pagaliau suprato esant tik sovietų valdžios įrankis, padedantis įgyvendinti jos tikslus. Iš kan. J. Stankevičiaus atsiminimų aiškėja, kad Vatikano Susirinkimo pirmojoje sesijoje jam nevisiškai gerai įvykdžius sovietų valdžios nurodymus, antroje sesijoje jau buvo žaidžiamas dvigubas žaidimas: buvo išprovokuotas kanauninko konfliktas su Č. Krivaičiu ir P. Bakšiu, kuriuo buvo siekta galutinai sukompromituoti jį katalikiškosios emigracijos ir Vatikano akyse. Kai kan. J. Stankevičius atsisakė tokiomis ap-

linkybėmis toliau būti sovietų valdžios žaidimo sraigteliu ir vykti į Vatikano Susirinkimo trečiąją sesiją, su juo buvo greit „susitvarkyta“, ir 1965 m. gegužės 5 d. jis buvo priverstas atsisakyti Kauno arkivyskupijos bei Vilkaviškio vyskupijos valdytojo postų. Be nelojalumo valdžiai, J. Rugienis prikišo kan. J. Stankevičiui dar ir tai, kad jis parašė „šmeižikiško turinio atsiminimus“¹⁷⁶, o LSSR KGB 1965 m. antrojo pusmečio darbo planuose kan. J. Stankevičius kartu su vyskupais J. Steponavičiumi, V. Sladkevičiumi, kun. A. Dumbliausku ir kitais¹⁷⁷ jau įrašytas į akylai prižiūrinčių dvasininkų reaccionierių sąrašą. Tik dėl liberalesnio sovietų valdžios požiūrio į „nusikaltusius“ dvasininkus ir valdžios viršūnėse įvykusių pokyčių sukulto nestabilumo kan. J. Stankevičiui pavyko išvengti griežtesnių sankcijų.

Viena svarbiausių Šventojo Sosto iš sovietų valdžios siektų koncesijų šiuo laikotarpiu buvo vyskupų J. Steponavičiaus ir V. Sladkevičiaus grąžinimas į savo pareigas. Šį klausimą per susitikimą su LSSR delegacija Vatikano Susirinkimo trečiojoje sesijoje kėlė Vatikano sekretoriaus pavaduotojas arkivyskupas A. Samorė, pats sekretorius kardinolas A. Čikonjanis 1964 m. gruodžio mėn. laiške vysk. P. Maželiui, aktualus šis klausimas buvo ir Vatikano Susirinkimo ketvirtojoje sesijoje: buvo sutinkama netgi su tuo, kad jie galėtų administruoti ir kitas, ne jiems pavestas vyskupijas arba būtų tik vyskupijų valdytojų padėjėjais. Tačiau sovietų valdžia, motyvuodama tuo, kad šie vyskupai tebėra priešiška nusiteikę (paminėtas vysk. J. Steponavičiaus 1965 m. rugsėjo mėn. rašytas laiškas Panevėžio dekanui kan. V. Kupstui, kuriame jis esą raginęs savo vyskupijos dvasininkus būti ištvermingiems kovoje su bedievyste¹⁷⁸), atmetė ir tokias galimybes. Tiesa, dėl vysk. V. Sladkevičiaus buvo susvyruota tada, kai vysk. J. Labukas po vysk. P. Maželio mirties 1966 m. gegužės 21 d. siūlė leisti vysk. V. Sladkevičiui administruoti Telšių vyskupiją arba būti jo pagalbininku. Šis pasiūlymas svarstytas specialiaame LKP CK biuro pasitarime, bet joks

galutinis sprendimas nebuvo priimtas, o J. Rugienis sutiko, kad vysk. J. Sladkevičiui būtų leista tapti vysk. J. Labuko padėjėju ar bažnytinio teismo pirmininku¹⁷⁹.

Kiek kitaip sovietų valdžia vėl pradėjo žiūrėti į galimybę išventinti naujus vyskopus. Nors 1965 m. antroje pusėje LSSR KGB dar buvo numaćiusi „patarti“ vysk. P. Maželiui nesiūlyti naujo vyskupo, vėliau tapsiančio jo įpėdiniu, kandidatūros¹⁸⁰, tačiau jau 1966 m. leido išventinti į vyskopus J. Matulaitį-Labuką, kuris nušalinus kan. J. Stankevičių buvo išrinktas Kauno arkivyskupijos ir Vilkaviškio vyskupijos kapituliniu vikaru, o 1967 m. sutiko, kad į vyskopus būtų išventintas Telšių vyskupijos valdytoju po vysk. P. Maželio mirties tapęs kun. J. Pletkus. Beje, kriterijai, pagal kuriuos sovietų valdžia pasirinko šį kandidatą į Telšių vyskupijos valdytojus, buvo tokie: kun. J. Pletkus – lojalus valdžiai, ne religinis fanatikas, nors nesibodintis pasaulietišku pramogu, tačiau turintis autoritetą tarp kunigų¹⁸¹. Kad ir kokios buvo sovietų valdžios koncesijos vyskupų išventinimo reikalu, dar kartą pabrėžtina, jog tai tebuvo lojalių valdžiai Lietuvos Katalikų Bažnyčios vadovų pozicijų stiprinimas, o principinę sovietų valdžios nuostatą šiuo klausimu rodo jos atsakymas į vysk. J. Labuko pastangas išventinti į vyskopus savo padėjėją: „Jeigu mes leistume Labukui paskirti sau padėjėją, tai jų tuoj pat užsimanytų ir kiti valdytojai, o taip būtų stiprinamos Katalikų Bažnyčios viršūnės, kas mums nepageidautina“¹⁸². Sovietų valdžia ir toliau nepripažino jokios Vatikano iniciatyvos Lietuvos Katalikų Bažnyčios valdymo ir hierarchijos klausimais. Jau matėme sovietų valdžios reakciją į Vatikano iniciatyvas dėl suvaržytų vyskupų J. Steponavičiaus ir V. Sladkevičiaus. Pozicija šiuo klausimu buvo galutinai suformuluota atsakyme į Vatikano sekretoriaus pavaduotojo A. Kazarolio 1967 m. kovo mėn. SSRS pasiuntinybei Romoje įteiktą notą. Jame teigiama, kad dėl vyskupų trūkumo kaltas pats Vatikanas, nepripažįstantis lojalių sovietų valdžiai vyskupijų valdytojų, taip pat atmesta iniciatyva

įsileisti Vatikano atstovą, nes jis būtų Katalikų Bažnyčios pastangų sugriauti komunizmą Sovietų Sąjungoje koordinatorius¹⁸³.

Pagal Vatikano Susirinkime priimtą konstituciją „*Lumen gentium*“ kiekvienoje bažnytinėje provincijoje turėjo būti įsteigtas kolegialus vyskupijų valdytojų organas pastoracijos ir kulto klausimams spręsti. Nors vienas iš sovietų valdžios tikslų Katalikų Bažnyčios valdymo atžvilgiu ir buvo kuo didesnė jo centralizacija, tačiau tokia jos išraiška nebuvo priimtina sovietų valdžiai, nes jai reikėjo centralizacijos, vykstančios mažėjant vyskupijų valdytojų, dėl ko jai būtų buvę lengviau kontroliuoti Bažnyčią, o ne jų susivienijimo į stiprų kolektyvinį jėgos branduolį. Toks bendras organas sovietų valdžiai buvo tuo labiau nepriimtinas, kadangi nušalinus kan. J. Stankevičių išnyko vyskupijų valdytojų nesantaika, ko buvo labai pasigendama nuo pat karo pabaigos. 1965 m. sovietų valdžia leido įkurti laikiną ordinarių kolegiją, vadovaujamą vysk. J. Labuko, turėjusią parengti liturginę reformą, tačiau 1967 m. buvo pasipriešinta bandymui sukurti nuolatinę Lietuvos Katalikų Bažnyčios hierarchų kolegiją.

Ir šiuo tarpsniu sovietų valdžia leido Lietuvos Katalikų Bažnyčiai palaikyti jos kontroliuojamus ryšius su Vatikanu: LSSR katalikų dvasininkijos atstovai galėjo dalyvauti visose Vatikano Susirinkimo sesijose, vysk. J. Labukas – dalyvauti 1965 m. įsteigto vyskupų sinodo posėdžiuose. Sovietų valdžia galutinai susitaikė su tuo, kad Lietuvos Katalikų Bažnyčia palaikys ryšius su savo dvasiniu ir administraciniu centru. Tai patvirtina ir jos duotas sutikimas Lietuvos Katalikų Bažnyčios atstovui vykti į Vatikaną patvirtinti naujai parengto lietuviško maldyno¹⁸⁴ bei pagaliau duotas leidimas vysk. J. Labukui prenumeruoti „*Acta Apostolicae Sedis*“ ir „*Observatore Romano*“¹⁸⁵, todėl jos svarbiausias rūpestis tebebuvo didinti šių ryšių kontrolę ir juos panaudoti savo tikslams. Toks uždavinys buvo patikėtas KGB, kurio pirminis tikslas darbe prieš dvasininkiją buvo toks: „Siekiant perimti galimus reakcingai nusiteikusios dvasininkijos

nelegalius ryšius su Vatikanu bei klerikalinę emigraciją, reikia pastatyti agentus šiems centrams“¹⁸⁶. LSSR KGB 2-oji valdyba savo nuopelnams priskyrė ir vysk. J. Labuko įtraukimą į vyskupų sinodą, o jo išvykimą į sinodo posėdį 1967 m. rugsėjo 29 d.–spalio 24 d. numatė panaudoti „tirti asmenims, mus dominantiems kontržvalgybiniu aspektu, vykdant naudingas bendro politinio pobūdžio priemones, ir Vatikano politikai SSRS atžvilgiu išsiaiškinti“¹⁸⁷. Vis dėlto KGB nepavyko tokiu būdu eliminuoti ir nelegalių Lietuvos Katalikų Bažnyčios ryšių su Vatikanu: 1967 m. buvo atskleista 11 kunigų grupė (A. Dumbliauskas, P. Račiūnas, K. Ambrasas ir kt.), kuri siūsdavo į Vatikaną medžiagą apie Lietuvos Katalikų Bažnyčios suvaržymus¹⁸⁸.

Bandymai „iš viršaus“ suaktyvinti pastoraciją ir sovietų valdžios reakcija. 1964–1967 m. naujų Bažnyčios pastoracinės veiklos suvaržymų nebuvo padaryta, tačiau nebuvo ir jokių nuolaidų šioje srityje. Vis dėlto Lietuvos Katalikų Bažnyčios pastoracinė veikla, daugiausia skatinama Vatikano Susirinkimo nutarimų, suaktyvėjo. Be to, ir sunkios totalitarinio režimo sąlygos vertė dvasininkiją ieškoti naujų, efektyvesnių pastoracinės veiklos formų, tobulinti senąsias: daug dėmesio buvo skiriama individualiam bendravimui su tikinčiaisiais (ypač išpažinties metu), pamokslų tobulinimui, bando ma aktyviai įsiliesti į pasaulietinį gyvenimą (nevengta lankytis darbo vietose, dalyvauti įvairiose šeimos šventėse, o kun. I. Survila net žaidė vietinėje futbolo komandoje). Nors, pasak J. Rugienio, tik 20–30 proc. kunigų siekė vykdyti pastoracinę veiklą už bažnyčios ribų, pažeisdami, nors ir nereikšmingai, kulto įstatymus¹⁸⁹, tačiau ir tai rodo, kad sovietų valdžiai taip ir nepavyko kunigų veiklos minimalizuoti iki liturginių apeigų atlikimo, šios grupės dėka Kristus aktualizavosi ir kaip gyvenimo Kelias. Dar didesnė Lietuvos dvasininkijos dalis krikščionybės ryšį su kasdieniu gyvenimu išlaikė gyvą pamoksluose, o kadangi Kristaus mokslas buvo iš esmės priešingas sovietinei ideologijai, tokia padėtis buvo vienas iš reikš-

mingiausių Bažnyčios iššūkių sovietų valdžiai. Labiausiai sovietų valdžiai šiuo laikotarpiu nepatiko pernelyg aktyvi ganytojiška Aukštaitijos kunigų K. Garucko, A. Keinos, A. Taločkos, J. Baltušio veikla.

Suaktyvinti dvasininkų pastoracinę veiklą stengėsi ir vyskupijų valdytojai. Pasibaigus Vatikano Susirinkimui, jie klebonams išsiuntinėjo anketas, kuriose turėjo atsispindėti parapijos padėtis ir kunigo pastoracinė veikla. Taip pat buvo surengti egzaminai kunigams, jiems nurodyta individualiai kelti savo teologinio išsilavinimo lygį, surengtos specialios rekolekcijos, kuriose svarstyti Vatikano Susirinkimo nutarimai, imtasi papildomų priemonių kunigo autoritetui tarp tikinčiųjų didinti (viena iš imtų taikyti priemonių, būtent dažni kunigų perkėlinėjimai iš vienos parapijos į kitą, patiko ir J. Rugieniui, nes, pasak jo, perkeltas į naują vietą kunigas kurį laiką neturi ryšių su aktyvu ir būna pasyvesnis¹⁹⁰). 1966 m. sausio 25 d. vyskupijų valdytojai paskelbė specialų kreipimąsi į tikinčiuosius, kuriame pranešė apie jubiliejų, truksiantį iki Sekminių ir skirtą padėkoti Dievui už sėkmingą Vatikano Susirinkimo darbą, supažindinti tikintiesiems su jo sprendimais. Nors sovietų valdžia laikė tai nepageidautinomis pastangomis suaktyvinti tikinčiuosius, tačiau netrukė nei jubiliejui, nei tam, kad 1967 m. birželio 29 d. būtų paskelbti tikėjimo metai. Deja, Lietuvos Katalikų Bažnyčia neįstengė paversti šių jubiliejų kažkuo panašiu į Lenkijos 1957–1966 m. Didžiąją Noveną. Šiuo laikotarpiu vėl buvo šiek tiek liberalizuota vyskupijų valdytojų išvykų į parapijas tvarka, o kartu ir galimybė suteikti Sutvirtinimo sakramentą: 1966 m. buvo aplankytos 9 parapijos, Sutvirtinimo sakramentas suteiktas 16 258 žmonėms¹⁹¹. Sovietų valdžia nelabai priešinosi ir galimybei Lietuvoje įgyvendinti liturginę reformą, nes buvo įsitikinusi, kad tai „nebus akstinas suaktyvinti religinei veiklai, kadangi dauguma dvasininkų skeptiškai žiūri į liturginę reformą“¹⁹².

Taigi jau pirmaisiais metais po Vatikano Susirinkimo Lietuvoje buvo juntamas Baž-

nyčios pastoracinės veiklos pagyvėjimas, dėl kurio negalėjo nesuaktyvėti ir visas religinis respublikos gyvenimas. Per 1967 m. Velykas didžiuosiuose miestuose bažnyčios vėl buvo perpildytos: sekmadienio rytą visose Vilniaus bažnyčiose buvo apie 23,5 tūkst., o vien Kauno katedroje – 8 tūkst. tikinčiųjų¹⁹³. Aišku, kad tai negalėjo nekelti sovietų valdžios susirūpinimo, ir ji sugriežtino pastoracinės veiklos kontrolę. Ją turėjo garantuoti 1966 m. sukurtos kultų įstatymų laikymosi priežiūros komisijos prie miestų ir rajonų vykdomųjų komitetų.

Koncesijų materialinės bazės ir religinės spaudos srityje pobūdis ir mastas. Be ne didžiausią atokvėpį sovietų valdžios antibažnytinėje politikoje nagrinėjamuoju tarpsniu Lietuvos Katalikų Bažnyčia pajuto materialinės bazės srityje. 1964 m. baigėsi bažnyčių uždarinėjimo kampanija – tais metais buvo uždaryta tik viena bažnyčia¹⁹⁴, o 1965–1967 m. – nė vienos. Kai 1964 m. pabaigoje sudegė Girkalnio (Raseinių r.) bažnytelė, 1966 m. netgi buvo leista ją atstatyti. Be to, šiuo laikotarpiu, kiek susilpnėjus valdžios fiskaliniam spaudimui ir pakilus gyventojų gyvenimo lygiui (ypač pradėjus mokėti pensijas kolūkiečiams), labai pagerėjo ir finansinė Bažnyčios būklė. Deja, būdų panaudoti šias lėšas tikėjimui stiprinti buvo mažai.

Tiesa, šiuo laikotarpiu vėl atsirado galimybė oficialiai išspausdinti šiek tiek religinės literatūros, kuri buvo reikalinga liturginei reformai įgyvendinti. Jau 1964 m. gruodžio mėn. į J. Rugienį kreipėsi kanauninkai Č. Krivaitis ir P. Bakšys su prašymu leisti išspausdinti lietuvių kalba mišiolą, evangelijų tekstų knygas ir apeigyną. J. Rugienis siūlė tam pritarti, motyvuodamas tuo, kad tokia literatūra vis tiek bus išspausdinta užsienyje ir po to nelegaliais kanalais plauks į Lietuvą¹⁹⁵. Jam pritarė ir LSSR KGB pirmininkas A. Randakevičius, kuris numatė šią koncesiją panaudoti ir kontrapropagandos tikslais, kadangi Romoje buvo sudaryta vysk. V. Brizgio vadovaujama komisija, turėjusi vykdyti reformą išeivijoje¹⁹⁶. Sovietų valdžia šią liturginės spaudos laidą ypač

stengėsi panaudoti propagandai. Antai iš 1966 m. 3 tūkst. egzempliorių tiražu išleisto dviejų dalių naujojo apeigyno net tūkstantis egzempliorių buvo išsiųsta į užsienį. Dar būdingesnis atvejis – Susirinkimo nutarimų laida. Iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad leidimas spausdinti šiuos nutarimus – tai beprecedentė sovietų valdžios nuolaida religinės spaudos klausimu, nes jie jau gerokai išeina už liturginės literatūros rėmų, kurie ilgą laiką buvo ir valdžios toleruojamų religinio turinio spaudinių riba. Leista netgi įdėti trumpą įvadą be jokios duoklės sovietinės propagandos tikslams. Tačiau pažvelgus į šios publikacijos paskirstymo planą iliuzijos išsisklaido: iš numatytų išleisti 2300 Susirinkimo nutarimų egzempliorių 1000 turėjo būti išplatinta užsienyje priešiška propagandai apie religijos persekiojimą SSRS demaskuoti, 200 paskirstyta ateistinėms ir kitoms sovietinėms organizacijoms, 200 palikta įgaliojimo fonde, daugiausia dovanoti užsienio delegacijoms, ir tik 900 duoti dvasininkams (jokiu būdu ne pasauliečiams)¹⁹⁷. Kiek komplikavosi naujojo maldyno leidimo reikalai, nes liturginė komisija, sovietų valdžios manymu, norėjo padaryti jį pernelyg didelį, su katekizmu ir liturgikos paaiškinimais, todėl buvo liepta jį pertvarkyti¹⁹⁸. Tai tik dar kartą patvirtino principinę sovietų valdžios nuostatą religinės spaudos atžvilgiu. Vis dėlto buvo leista lietuvišką maldyną išleisti net 65 tūkst. egzempliorių tiražu.

Represijų prieš Bažnyčią sumažėjimas. 1965 m. sovietų valdžia pagaliau pripažino, kad pasitaikė tokių atvejų, kai nagrinėjant bylas asmenų, patrauktų baudžiamojon atsakomybėn pagal BK straipsnį dėl kėsini-mosi į žmogaus teises prisidengiant religinių apeigų atlikimu, iš tiesų buvo nuteisia-ma tik už religinius įsitikinimus¹⁹⁹. Pagal jau minėtą 1965 m. sausio 27 d. SSRS AT prezidiumo nutarimą „Dėl kai kurių socialistinio teisėtumo pažeidimo faktų, nukreiptų prieš tikinčiuosius“ turėjo būti peržiūrėtos visų nuteistų bei ištremtų dvasininkų ar dėl religinio pobūdžio veiklos nukentėjusių pasauliečių bylos. Pagal šį nutarimą buvo

panaikinti nuosprendžiai 1964 m. už vaikų katekizaciją nuteistiems kun. J. Zdebskiui ir V. Šikšniui, iki 10 metų sumažinta bausmė ir pagaliau paleistas dar nuo 1949 m. kalėjęs kun. P. Račiūnas. 1965 m. iš įkalinimo vietų buvo paleisti 9 kunigai²⁰⁰, 1964–1967 m. laisvės atėmimu nenubaustas nė vienas iš kunigų, dažniau taikytos administracinės nuobaudos už kulto įstatymų pažeidimus. Tiesa, KGB budrumo nesumažino. Nagrinėjamuoju tarpsniu tarp šios institucijos uždavinių vis svarbesnę vietą užėmė „demaskavimas kunigų kaip aktyvių buržuazinių nacionalistų ir jų kompromitavimas visuomenės akyse panaudojant jų amoralaus elgesio faktus“²⁰¹. Kokiais metodais tai buvo daroma, gerai atspindėjo kun. J. Zdebskio pavyzdys, išsamiai aprašytas neseniai išėjusioje V. Spenglos knygoje²⁰².

Taigi ir represijų srityje situacija nesiskyrė nuo bendros atmosferos, kurią galima apibūdinti kaip įtampos atoslūgį be palengvėjimo.

IŠVADOS

1953–1959 m. sovietų valdžia vykdydama antibažnytinę politiką atsisakė kai kurių neefektyvių stalininio laikotarpio metodų. To meto antibažnytinę politiką galima pavadinti siekimu patraukti Lietuvos Katalikų Bažnyčią į valdžios pusę, t. y. pasinaudoti ja vidaus ir užsienio politikoje, padarius tam tikrų nuolaidų. Kartu išliko sovietų valdžios esminė nuostata kuo labiau silpninti Bažnyčią, o vėliau ją galutinai sunaikinti. Tačiau tai turėjo būti padaryta ne gryna priedarta, bet taikant ribotas nuolaidas ir kontrole užsitikrinant dvasininkijos pasyvumą.

Pirmaisiais nagrinėjamojo laikotarpio metais Lietuvos Katalikų Bažnyčios valdymo ir hierarchijos formavimo srityje sovietų valdžia savo principinių nuostatų, susiformavusių dar pokario metais, iš esmės nekeitė. Pakito tik jos požiūris į tai, kad Lietuvoje gali būti daugiau vyskupų, tačiau į vyskupo titulo suteikimą buvo žiūrima kaip į lojalių vyskupijų valdytojų autoriteto didinimą. Šio-

je srityje pripažinta Vatikano legitimacija, tačiau jokių būdu ne iniciatyva. Toleruota ir tai, kad kai kurių vyskupijų valdytojai buvo ne visai lojalūs sovietų valdžiai dvasininkai.

Nuolaidų pastoracinei veiklai 1953–1959 m. oficialiai taip pat nedaryta, tačiau palyginti liberaliau žiūrėta į tokias pastoracinės veiklos formas kaip kunigų vykdoma vaikų katekizacija, vyskupijų valdytojų važinėjimai po parapijas, kreipimaisi į tikinčiuosius ir dvasininkiją, masinis kunigų ir tikinčiųjų susitelkimas per atlaidus. Daugiausia nuolaidų 1953–1959 m. Bažnyčiai padaryta religinės spaudos ir materialinės bazės plėtimo srityse. Tačiau toleruota tik liturginio pobūdžio, o ne katechetinė ar teologinė literatūra. Duotas leidimas leisti religinį žurnalą, kuris turėjo tarnauti labiau valdžios, o ne Bažnyčios tikslams.

1953–1959 m. fizinis teroras prieš dvasininkiją baigėsi, tačiau dar ir tuo metu kunigai bausti laisvės atėmimu, jų „antisovietinė veikla“ akivaizdžiau negu pokario metais buvo priedanga susidoroti su jais už pernelyg aktyvią ganytojišką veiklą ir nelojalumą valdžiai. Represijų prieš dvasininkus mastas sumažėjo ir dėl to, kad antisovietinis pagrindis nagrinėjamoju laikotarpiu išsisėmė, dvasininkija vengė ryšių su juo, tenkino si individualaus dvasinio iššūkio inicijavimu.

Naujas nuoseklus Lietuvos Katalikų Bažnyčios puolimas prasidėjo 1960 m. Jį lėmė tiek bendros antireliginės nuostatos sustiprėjimas didėjant totalitarinio režimo kontrolei, tiek nesėkmės, patirtos mėginant patraukti Bažnyčią į valdžios pusę. Puolimas labiausiai pasireiškė tuo, kad buvo visiškai suvaržyta dvasininkijos pastoracinė veikla už bažnyčių sienų, mažinama Bažnyčios materialinė bazė. Taip pat buvo atkurtas *status quo* Lietuvos Katalikų Bažnyčios valdymo ir hierarchijos formavimo srityje, vėl atimta galimybė leisti religinę spaudą. Tačiau Lietuvoje, ne taip, kaip kituose SSRS regionuose, nebuvo masiškai uždarinėjami maldos namai ir nevykdytos represijos prieš dvasininkiją. Sovietų valdžios pozicija Lietuvos Katalikų Bažnyčios ryšių su Vatikanu atžvilgiu labiausiai pasikeitė – nuo visiškai tokių

ryšių ribojimo iki jų kontrolės ir panaudojimo savo tikslams – taip pat tik septintojo dešimtmečio pradžioje.

Visoje SSRS slūgstant antireliginei kampanijai, o naujam popiežiui Pauliui VI įgyvendinant su komunistiniais režimais susijusias popiežiaus Jono XXIII idėjas, kurios buvo palankios ir SSRS, sovietų valdžia sumažino ir Katalikų Bažnyčios spaudimą, siekdama palaikyti tokią Šventojo Sosto politiką: nebeuždarinėtos bažnyčios, paleisti iš įkalinimo vietų kunigai, leista vykdyti liturginę reformą. Tačiau nepadaryta, nepaisant aktyvių Vatikano pastangų, didesnių nuolaidų Lietuvos Katalikų Bažnyčios valdymo ir hierarchijos formavimo srityje. Jau pirmaisiais Vatikano Susirinkimo metais Lietuvoje būta Susirinkimo recepsijos ženklų, kurie kėlė neigiamą sovietų valdžios reakciją.

Apžvelgę permainingo Lietuvos Katalikų Bažnyčios istorijos laikotarpio vieną iš svarbiausių aspektų – santykį su totalitarine ateistine valdžia, galime padaryti keletą bendresnio pobūdžio išvalgų apie būtent šio laikotarpio reikšmę ir padarinius Lietuvos Katalikų Bažnyčiai. Visų pirma nagrinėtas laikotarpis reikšmingas tuo, kad per jį išsiskleidė viltys, jog galimas vienoks ar kitoks Bažnyčios *modus vivendi* su sovietų valdžia. Pokario laikotarpiu tokių vilčių nebuvo dėl sovietų valdžios bekompromisinio smurto prieš Lietuvos Katalikų Bažnyčią, o postalininiu laikotarpiu jos vėl buvo atgijusios. Tačiau rezultatas, pasiektas einant šiuo keliu, netenkinio nei vienos, nei kitos pusės. Tai buvo ir viena iš priežasčių, dėl kurių aštuntajame dešimtmetyje atsirado katalikiškas disidentinis sąjūdis. Antra, būtent šiuo laikotarpiu Lietuvoje atsirado dvi Bažnyčios struktūros: oficialioji ir neoficialioji, atstovaujama valdžios nepripažintų vyskupų, kurie kontaktus su Bažnyčios nariais palaikė per nelegaliai veikusias moterų vienuolijas (vėliau prie jų prisidės ir pagrindinė seminarija). Šis neoficialus sluoksnis vėliau ir inicijavo pasipriešinimo Bažnyčios suvaržymui programą, stengėsi suteikti jai platesnę bazę. Tuo tarpu nagrinėtoju laikotarpiu tokio atotrūkio konformizmo–pasipriešinimo

atžvilgiu tarp šių dviejų struktūrų dar nebuvo. Trečia, galima konstatuoti, kad nagrinėtoju laikotarpiu Lietuvos Katalikų Bažnyčia patyrė ne mažiau nuostolių negu dėl pokario metų teroro. Taip buvo dėl to, kad sovietų valdžia ėmėsi racionalesnių bei rafinuotesnių antibažnytinės politikos priemonių: ribotos koncesijos ir nežaboto teroro pabaiga kur kas daugiau dvasininkų paskatino užimti konformistiškesnę, pasyvią poziciją; ryšio kanalų su Vatikanu kontrolė lei-

do sovietų valdžiai sėkmingai jais manipuluoti silpninant Bažnyčią; dėmesio sutelkimas į dvasininkijos izoliavimą šventoriuje ir jos kompromitavimas ateistinėje propagandoje, totali seminarijos kontrolė. Ketvirta, nors sovietų valdžia ėmėsi minėtų efektyvesnių priemonių, jai nepavyko redukuoti daugumos dvasininkijos veiklos iki religinių apeigų atlikimo ir tokiu būdu atriboti Bažnyčios nuo galimybės aktualizuoti Kristaus mokymą kasdieniame gyvenime.

Nuorodos

¹ Šios institucijos pavadinimas keletą kartų keitėsi: 1947–1955 m. tai buvo Religinių kultų reikalų tarybos prie SSRS MT įgaliotinis Lietuvai, 1955–1966 m. – Religinių reikalų įgaliotinis prie LSSR MT, 1966–1989 m. – Religijų reikalų tarybos prie SSRS MT įgaliotinis Lietuvai. Tekste vartojamos bendros santrumpos – religijų įgaliotinis ir RKRT.

² Lietuvos visuomenės organizacijų archyvas (toliau – LVOA), f. 1771, ap. 133, b. 46; ap. 192, b. 21–22, 50; ap. 193, b. 10, 26; ap. 194, b. 9; ap. 205, b. 13, 40; ap. 208, b. 16.

³ LVOA, f. 1771, ap. 190, b. 10–12.

⁴ Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-181, ap. 1, b. 70–159; ap. 3, b. 34–75.

⁵ Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 3, b. 39, 51, 53, 471, 500–501.

⁶ Ibid., ap. 45, b. 97–100.

⁷ Ibid., b. 1272–1274.

⁸ Ibid., b. 159.

⁹ Ibid., baudžiamosios bylos Nr. 44381/3, 44166/3, 47441/3.

¹⁰ J. Stankevičius, *Mano gyvenimo kryžkelės*, rankraštis, 1965; S. Kiškis, *Aš padarysiu jus žmonių žvejais*, Kaunas, 1994; L. Tulaba, *Nuo Dusios iki Tiberio*, Roma, 1993, d. 1–2; J. Žvinys, *Mano gyvenimo užrašai*, Vilnius, 1993.

¹¹ V. Skuodis, *Dvasinis genocidas Lietuvoje*, Vilnius, 1996.

¹² V. S. Vardys, *The Catholic Church, dissent and nationality in soviet Lithuania*, New York, 1978.

¹³ J. Savasis, *The war against God in Lithuania*, New York, 1966.

¹⁴ M. Raišupis, *Dabarties kankiniai*, Chicago, 1972.

¹⁵ S. Sužiedėlis, *The Sword and the Cross. A history of the Church in Lithuania*, Huntington, 1988.

¹⁶ T. Remeikis, *Opposition to soviet rule 1945–1980*, Chicago, 1980.

¹⁷ R. J. Misiūnas, R. Taagepera, *Baltijos valstybės: priklausomybės metai 1940–1980*, Vilnius, 1992.

¹⁸ A. Liekis, *LKP agonijos kronika*, Vilnius, 1996, d. 1.

¹⁹ M. Bourdeaux, *Land of crosses. The struggle for religious freedom in Lithuania 1939–1978*, Devon, 1979.

²⁰ J. Aničas, *Socialinis politinis Katalikų bažnyčios vaidmuo Lietuvoje 1945–1952 m.*, Vilnius, 1971; J. Aničas, J. Mačiulis, *Katalikybės evoliucija socializmo sąlygomis*, Vilnius, 1979.

²¹ J. Rimaitis, *Religion in Lithuania*, Vilnius, 1971.

²² LSSR MVD 1953 m. gegužės mėn. pažyma apie antisovietinę LSSR katalikų dvasininkijos veiklą, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 151, l. 198.

²³ V. Tininis, *Sovietinė Lietuva ir jos veikėjai*, Vilnius, 1994, p. 73.

²⁴ Agento Petraičio 1954 m. sausio 22 d. pranešimas, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 1274, l. 123.

²⁵ LSSR MVD 1953 m. gegužės mėn. pažyma apie antisovietinę LSSR katalikų dvasininkijos veiklą, ibid., ap. 10, b. 151, l. 199.

²⁶ Apie tai plačiau žr. A. Streikus, „Politinės ir ekonominės raidos bruožai Lietuvoje 1953–1955 m.“, *Darbai*, 1996, Nr. 2, p. 68–83.

²⁷ Religijų įgaliotinio B. Pušinio 1953 m. gegužės 16 d. pranešimas RKRT pirmininkui I. Polianskiui, LCVA, f. R-181, ap. 3, b. 34, l. 76.

²⁸ Postanovlenie KPSS CK „Ob ošibkach v provedenii naučno-ateističeskoj propagandy sredi naselenija“, *Pravda*, 1954, lapkričio 11.

²⁹ Ibid.

³⁰ M. Bourdeaux, *Opium of the people. The Christian religion in the U.S.S.R.*, London, 1965, p. 179.

³¹ Ataskaita apie religijų įgaliotinio įstaigos darbą 1955 m. II pusėje, LVOA, f. 1771, ap. 192, b. 10, l. 177.

³² B. Pušinio 1960 m. lapkričio 9 d. rašyti paaiškinimai LKP CK sekretoriui V. Niunkai, ibid., ap. 190, b. 12, l. 145.

³³ Ataskaita apie religijų įgaliotinio įstaigos darbą 1955 m. I pusėje, *ibid.*, ap. 192, b. 50, l. 67.

³⁴ Kun. G. Blyno 1954 m. lapkričio 14 d. laiško SSRS MT pirmininkui G. Malenkovui vertimas į rusų k., *ibid.*, l. 85.

³⁵ Ataskaita apie religijų įgaliotinio įstaigos darbą 1955 m. II pusėje, *ibid.*, l. 66.

³⁶ Agento Petraičio 1954 m. sausio 22 d. pranešimas, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 1274, l. 123.

³⁷ Agento Gedimino 1955 m. gruodžio 8 d. pranešimas, *ibid.*, l. 235.

³⁸ L. Martavičiaus rezoliucija prie agento Gedimino 1955 m. gruodžio 8 d. pranešimo, *ibid.*

³⁹ LSSR KGB pirmininko K. Liaudžio 1956 m. vasario 6 d. informacija, LVOA, f. 1771, ap. 190, b. 10, l. 100.

⁴⁰ Ataskaita apie religijų įgaliotinio įstaigos darbą 1957 m. II pusėje, *ibid.*, ap. 194, b. 9, l. 12.

⁴¹ Agento Liepos 1957 m. rugsėjo 13 d. pranešimas, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 98, l. 55.

⁴² *Ibid.*, l. 96.

⁴³ Apie tai plačiau žr. A. Streikus, „Į „Kronikos ištakas“ pažvelgus“, *Naujasis židinys*, 1997, Nr. 3–4, p. 167–170.

⁴⁴ Baudžiamoji byla dėl nelegalios dvasininkų konferencijos, įvykusios 1957 m. rugsėjo 6 d. Vilniaus arkivyskupijos kurijos patalpose, LYA, f. K-1, ap. 43, b. 58, l. 1–83.

⁴⁵ Religijų įgaliotinio informacija apie 1957 m. rugsėjo 6 d. įvykusią nelegalią dvasininkų konferenciją, LVOA, f. 1771, ap. 192, b. 26, l. 69.

⁴⁶ Ataskaita apie LSSR KGB darbą 1956 m.–1957 m. balandžio 1 d., LYA, f. 1771, ap. 10, b. 232, l. 14.

⁴⁷ Be jo kunigas oficialiai negalėjo atlikti religinių apeigų.

⁴⁸ Religijų įgaliotinio informacija apie pokalbį su vysk. K. Paltaroku, LVOA, f. 1771, ap. 192, b. 50, l. 152.

⁴⁹ J. Stankevičius, *op. cit.*, p. 383.

⁵⁰ Buvęs Kauno arkivyskupijos augziliaras, po karo emigravęs iš Lietuvos.

⁵¹ Religijų įgaliotinio J. Rugienio 1958 m. spalio 29 d. informacija RKRT pirmininkui A. Puzinui, LCVA, f. R-181, ap. 3, b. 50, l. 56–57.

⁵² Religijų įgaliotinio J. Rugienio 1958 m. rugpjūčio 11 d. informacija RKRT pirmininkui A. Puzinui, *ibid.*, l. 45–46.

⁵³ LSSR vidaus reikalų ministro pavaduotojo L. Martavičiaus 1953 m. spalio 23 d. raštas A. Sniečkui, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 1274, l. 17.

⁵⁴ *Ibid.*, l. 18.

⁵⁵ Religijų įgaliotinio informacija apie 1954 m. birželio 30 d. pokalbį su vyskupu K. Paltaroku, LVOA, f. 1771, ap. 192, b. 21, l. 155.

⁵⁶ Religijų įgaliotinio B. Pušinio 1954 m. rugsėjo 15 d. raštas RKRT pirmininkui I. Polianskiui, LCVA, f. R-181, ap. 3, b. 38, l. 113.

⁵⁷ Byla LYA neišlikusi.

⁵⁸ Agento Petraičio 1954 m. lapkričio 12 d. pranešimas, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 159, l. 300.

⁵⁹ Religijų įgaliotinio 1956 m. vasario 10 d. informacija apie LKP CK biuro 1956 m. vasario 8 d. posėdį, LVOA, f. 1771, ap. 190, b. 12, l. 132.

⁶⁰ Agento Gedimino 1956 m. sausio 30 d. pranešimas, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 1274, l. 248–250.

⁶¹ Agento Popovo 1956 m. birželio 5 d. pranešimas, *ibid.*, l. 260.

⁶² *Ibid.*, l. 261.

⁶³ Religijų įgaliotinio B. Pušinio 1956 m. lapkričio 22 d. informacija A. Sniečkui, LVOA, ap. 192, b. 10, l. 39.

⁶⁴ RKRT 1959 m. rugsėjo 15 d. raštas religijų įgaliotiniui Lietuvoje, LCVA, f. R-181, ap. 3, b. 44, l. 74–75.

⁶⁵ Religijų įgaliotinio J. Rugienio 1957 m. gruodžio 23 d. raštas A. Sniečkui, LVOA, f. K-1, ap. 193, b. 26, l. 50.

⁶⁶ Religijų įgaliotinio B. Pušinio 1955 m. birželio 25 d. raštas LSSR MT pirmininkui M. Gedvilui, LCVA, f. R-181, ap. 3, b. 42, l. 70.

⁶⁷ RKRT pirmininko I. Polianskio 1955 m. vasario 1 d. atsakymas į religijų įgaliotinio B. Pušinio paklausimą dėl kunigo J. Sauliaus perkėlimo, *ibid.*, ap. 1, b. 87, l. 3.

⁶⁸ LSSR KGB 4-osios valdybos 3-iojo skyriaus ataskaita apie darbą 1956 m.–1957 m. balandžio 1 d., LYA, f. K-1, ap. 3, b. 500, l. 89.

⁶⁹ LSSR KGB pirmininko pavaduotojo L. Martavičiaus 1958 m. gruodžio 24 d. siūlymas SSRS KGB pirmininko pavaduotojui K. Lunevui, *ibid.*, b. 501, l. 77.

⁷⁰ 1955 m. lapkričio 5 d. pažyma apie LSSR KGB 4-osios valdybos darbo patikrinimą, *ibid.*, b. 471, l. 82.

⁷¹ LSSR KGB pirmininko K. Liaudžio 1954 m. lapkričio 15 d. specialusis pranešimas A. Sniečkui, *ibid.*, ap. 45, b. 1274, l. 28.

⁷² Religijų įgaliotinio B. Pušinio 1956 m. liepos 11 d. raštas LKP CK, LVOA, f. 1771, ap. 192, b. 10, l. 133.

⁷³ Religijų įgaliotinio J. Rugienio 1958 m. liepos 8 d. raštas LKP CK, *ibid.*, ap. 194, b. 9, l. 84.

⁷⁴ Religijų įgaliotinio J. Rugienio pranešimas apie 1957 m. atlaides Šiluvoje, *ibid.*, ap. 192, b. 50, l. 175.

⁷⁵ Religijų įgaliotinio J. Rugienio pasiūlymai dėl masinio tikinčiųjų antplūdžio į šventas vietas apribojimo, *ibid.*, ap. 194, b. 9, l. 105.

⁷⁶ Vyskupų J. Steponavičiaus ir P. Maželio 1958 m. pastoracinių laiškų nuorašai, *ibid.*, l. 56–59.

⁷⁷ Religijų įgaliotinio B. Pušinio 1954 m. rugpjūčio 20 d. informacija apie vysk. K. Paltaroko lankymąsi Utenoje, *ibid.*, ap. 192, b. 22, l. 27.

⁷⁸ Ataskaita apie religijų įgaliotinio įstaigos darbą 1954 m. II pusėje, *ibid.*, b. 50, l. 11.

⁷⁹ LSSR MVD 4-osios valdybos viršininko P. Raslano 1953 m. spalio mėn. pranešimas SSRS MVD 4-osios valdybos 7-ojo skyriaus viršininkui Lutovui, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 1274, l. 420.

⁸⁰ A. Sniečkus 1960 m. gruodžio 7 d. laiške SSKP CK nurodė, kad 1956–1960 m. Lietuvoje buvo uždarytos septynios bažnyčios, tačiau šis skaičius aiškiai padidintas.

⁸¹ A. Sniečkaus 1960 m. gruodžio 7 d. laiškas SSKP CK, LVOA, f. 1771, ap. 190, b. 12, l. 103.

⁸² LSSR KGB pirmininko K. Liaudžio 1956 m. balandžio 24 d. pranešimas, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 198, l. 15.

⁸³ Religijų įgaliotinio J. Rugienio 1958 m. gegužės 26 d. raštas A. Sniečkui, LVOA, f. 1771, ap. 194, b. 9, l. 78–79.

⁸⁴ A. Sniečkaus 1960 m. gruodžio 7 d. laiškas SSKP CK, *ibid.*, ap. 190, b. 12, l. 107.

⁸⁵ Ataskaita apie religijų įgaliotinio įstaigos darbą 1957 m. II pusėje, *ibid.*, ap. 194, b. 9, l. 14.

⁸⁶ Ataskaita apie religijų įgaliotinio įstaigos darbą 1959 m., *ibid.*, ap. 205, b. 40, l. 19.

⁸⁷ Ataskaita apie religijų įgaliotinio įstaigos darbą 1957 m. II pusėje, *ibid.*, ap. 194, b. 9, l. 15.

⁸⁸ M. Bourdeaux, *Opium of the people*, p. 90.

⁸⁹ Religijų įgaliotinio B. Pušinio 1949 m. rugsėjo mėn. raštas A. Sniečkui ir RKRT pirmininkui I. Polianskiui, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 73, l. 232.

⁹⁰ P. Kapralovo 1949 m. spalio 17 d. informacija SSRS saugumo ministrui V. Abakumovui, *ibid.*, l. 231.

⁹¹ LSSR MT informacija apie 1955 m. gruodžio 22 d. susitikimą su Lietuvos Katalikų Bažnyčios hierarchais, LVOA, f. 1771, ap. 190, b. 10, l. 93.

⁹² Agento Petraičio 1956 m. kovo 23 d. pranešimas, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 1274, l. 257.

⁹³ Ataskaita apie religijų įgaliotinio įstaigos darbą 1955 m. II pusėje, LVOA, f. 1771, ap. 192, b. 10, l. 176.

⁹⁴ Agento Petraičio 1956 m. kovo 23 d. pranešimas, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 1274, l. 256.

⁹⁵ Religijų įgaliotinio B. Pušinio 1957 m. sausio 10 d. raštas A. Sniečkui, LVOA, f. 1771, ap. 193, b. 26, l. 24.

⁹⁶ Agento Liepos 1956 m. vasario 22 d. pranešimas, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 1274, l. 254.

⁹⁷ Religijų įgaliotinio B. Pušinio 1956 m. vasario 10 d. raštas A. Sniečkui, LVOA, f. 1771, ap. 193, b. 10, l. 227.

⁹⁸ Ataskaita apie religijų įgaliotinio įstaigos darbą 1958 m. I pusėje, *ibid.*, ap. 194, b. 9, l. 3.

⁹⁹ Ataskaita apie religijų įgaliotinio įstaigos darbą 1956 m. I pusėje, *ibid.*, ap. 193, b. 10, l. 210.

¹⁰⁰ 1958 m. sausio 18 d. A. Česnulevičiūtės bute įvykdytos kratos protokolai, LYA, baudžiamoji byla Nr. 44608/3, t. 1, l. 89–91.

¹⁰¹ Kaltinamoji išvada kun. A. Markevičiaus baudžiamojoje byloje, *ibid.*, l. 217.

¹⁰² LSSR KGB tardytojo Andriušovo pažyma, LYA, baudžiamoji byla Nr. 42424/3, t. 3, l. 100.

¹⁰³ Ataskaita apie religijų įgaliotinio įstaigos darbą 1960 m., LVOA, f. 1771, ap. 208, b. 16, l. 19.

¹⁰⁴ Ataskaita apie religijų įgaliotinio įstaigos darbą 1958 m. I pusėje, *ibid.*, ap. 194, b. 9, l. 31.

¹⁰⁵ LSSR KGB Kauno miesto skyriaus ataskaita apie darbą 1954–1955 m., LYA, f. K-1, ap. 14, b. 118, l. 151.

¹⁰⁶ LSSR KGB 4-osios valdybos 3-iojo skyriaus ataskaita apie darbą 1956 m.–1957 balandžio 1 d., *ibid.*, ap. 3, b. 500, l. 91.

¹⁰⁷ LSSR KGB 4-osios valdybos 3-iojo skyriaus ataskaita apie darbą 1957 m., *ibid.*, l. 209.

¹⁰⁸ LSSR MVD pažyma apie kunigus P. Jakulevičių ir G. Blyną, *ibid.*, ap. 10, b. 157.

¹⁰⁹ A. Sniečkaus rezoliucija prie LSSR MVD pažymos apie kunigus P. Jakulevičių ir G. Blyną, *ibid.*

¹¹⁰ LSSR KGB 1958 m. kovo 28 d. pažyma apie antisovietinę vysk. T. Matulionio veiklą, *ibid.*, ap. 45, b. 98, l. 9.

¹¹¹ LKP CK biuro 1958 m. gegužės 26 d. nutarimas dėl vysk. T. Matulionio, LVOA, f. 1771, ap. 190, b. 11, l. 131.

¹¹² Pagal kun. A. Jurgaičio archyvinę baudžiamąją bylą, LYA, baudžiamoji byla Nr. 44381/3.

¹¹³ Pagal kun. A. Mociaus archyvinę baudžiamąją bylą, *ibid.*, baudžiamoji byla Nr. 44166/3.

¹¹⁴ LSSR KGB pirmininko pavaduotojo L. Martavičiaus 1958 m. kovo 10 d. ataskaita, *ibid.*, ap. 45, b. 98, l. 15.

¹¹⁵ Vysk. T. Matulionio 1958 m. sausio 3 d. laiškas LSSR MT, *ibid.*, b. 97, l. 389.

¹¹⁶ 1960 m. birželio 12 d. religijų įgaliotinio J. Rugienio pranešimas apie priešiškas vysk. J. Steponavičiaus nuotaikas ir veiklą, LCVA, f. R-181, ap. 3, b. 56, l. 122.

- ¹¹⁷ Religijų įgaliotinio J. Rugienio informacija LKP CK apie RKRT įgaliotinių 1958 m. lapkričio 25 d. pasitarimą, LVOA, f. 1771, ap. 205, b. 13, l. 35–36.
- ¹¹⁸ LKP CK 1959 m. balandžio 20 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, ap. 196, b. 98, l. 38–39.
- ¹¹⁹ *Ibid.*, l. 19–22.
- ¹²⁰ LKP CK biuro 1960 m. gruodžio 3 d. posėdžio medžiaga, *ibid.*, ap. 190, b. 12, l. 110–116.
- ¹²¹ A. Sniečkaus 1960 m. gruodžio 7 d. laiškas SSKP CK, *ibid.*, l. 103.
- ¹²² Ataskaita apie religijų įgaliotinio įstaigos darbą 1956 m. II pusėje, *ibid.*, ap. 193, b. 10, l. 198–199.
- ¹²³ Religijų įgaliotinio B. Pušinio 1956 m. gegužės 16 d. raštas A. Sniečkui ir LSSR KGB pirmininkui K. Liaudžiui, *ibid.*, l. 33.
- ¹²⁴ LSSR KGB susirašinėjimas su LKP CK dėl vysk. J. Steponavičiaus iškeldinimo iš Vilniaus, *ibid.*, ap. 190, b. 12, l. 86–87.
- ¹²⁵ LSSR KGB 4-osios valdybos 3-iojo skyriaus darbuotojo A. Domarko raportas apie pokalbį su religijų įgaliotiniu J. Rugieniu, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 98, l. 12.
- ¹²⁶ LSSR KGB 1963 m. vasario 4 d. ataskaita apie padėtį Panevėžio vyskupijoje, *ibid.*, ap. 3, b. 39, l. 112–114.
- ¹²⁷ *Ibid.*, l. 114.
- ¹²⁸ Religijų įgaliotinio J. Rugienio 1962 m. balandžio 17 d. pažyma apie Kaišiadorių vyskupijos valdytoją J. Meidų, LCVA, f. R-181, ap. 3, b. 64, l. 72–73.
- ¹²⁹ Religijų įgaliotinio J. Rugienio 1960 m. sausio 13 d. pranešimas A. Sniečkui, LVOA, f. 1771, ap. 205, b. 40, l. 2.
- ¹³⁰ Agento Gedimino 1960 m. sausio 14 d. pranešimas, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 99, l. 84.
- ¹³¹ Religijų įgaliotinio 1960 m. kovo 1 d. pranešimas RKRT pirmininkui A. Puzinui apie religinius centrus, LCVA, f. R-181, ap. 3, b. 56, l. 20.
- ¹³² M. Bourdeaux, *Patriarch and prophets. Persecution of the Russian Orthodox church*, Oxford, 1975, p. 44–46.
- ¹³³ Agento Saulės 1961 m. lapkričio 4 d. pranešimas, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 32, l. 98–101.
- ¹³⁴ LSSR KGB pasiūlymai dėl iš agento Saulės gautų duomenų panaudojimo, *ibid.*, l. 210–211.
- ¹³⁵ LSSR KGB ataskaita apie Lietuvos Katalikų Bažnyčios atstovų dalyvavimą II Vatikano Susirinkimo pirmojoje sesijoje, *ibid.*, b. 39, l. 151.
- ¹³⁶ J. Stankevičius, *op. cit.*, p. 487, 507.
- ¹³⁷ LSSR KGB informacija apie katalikų grupės 1963 m. išvyką į Italiją, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 39, l. 157.
- ¹³⁸ Religijų įgaliotinio J. Rugienio 1964 m. vasario 12 d. raštas RKRT pirmininkui A. Puzinui, LCVA, f. R-181, ap. 1, b. 145, l. 13.
- ¹³⁹ LKP CK 1959 m. balandžio 20 d. nutarimas „Dėl faktų, kai dvasininkija pažeidžia sovietinius kulto įstatymus“, LVOA, f. 1771, ap. 196, b. 98, l. 38.
- ¹⁴⁰ LSSR KGB Klaipėdos miesto skyriaus ataskaita apie darbą 1960 m., LYA, f. K-1, ap. 14, b. 375, l. 195–196.
- ¹⁴¹ Religijų įgaliotinio J. Rugienio 1965 m. lapkričio 28 d. raštas RKRT pirmininko pavaduotojui V. Riazanovui, LCVA, f. R-181, ap. 1, b. 148, l. 19.
- ¹⁴² Ataskaita apie religijų įgaliotinio įstaigos darbą 1959 m., LVOA, f. 1771, ap. 205, b. 40, l. 10.
- ¹⁴³ *Ibid.*, l. 8.
- ¹⁴⁴ Religijų įgaliotinio J. Rugienio pranešimas apie Velykų šventimą 1960 m. Vilniuje ir Kaune, *ibid.*, l. 39.
- ¹⁴⁵ LSSR KGB Kauno miesto skyriaus ataskaita apie darbą 1960 m., LYA, f. K-1, ap. 14, b. 147, l. 155.
- ¹⁴⁶ Religijų įgaliotinio J. Rugienio 1962 m. kovo 2 d. raštas LKP CK, LCVA, f. R-181, ap. 3, b. 64, l. 92.
- ¹⁴⁷ Religijų įgaliotinio J. Rugienio 1958 m. liepos 8 d. raštas LKP CK, LVOA, f. 1771, ap. 194, b. 9, l. 88–89.
- ¹⁴⁸ Ataskaita apie religijų įgaliotinio įstaigos darbą 1961 m., LCVA, f. R-181, ap. 3, b. 62, l. 20.
- ¹⁴⁹ Religijų įgaliotinio J. Rugienio 1963 m. balandžio 19 d. raštas LSSR MT pirmininko pavaduotojai L. Diržinskaitei, *ibid.*, ap. 1, b. 144, l. 57–58.
- ¹⁵⁰ Religijų įgaliotinio J. Rugienio pažyma apie konfirmacijos tvarką LSSR, *ibid.*, ap. 3, b. 66, l. 87.
- ¹⁵¹ Religijų įgaliotinio 1964 m. pažyma apie neregulinių civilinių ritualų ir sovietinių švenčių diegimą, *ibid.*, b. 69, l. 2–14.
- ¹⁵² Kaltinamoji išvada kun. A. Šeškevičiaus ir kitų baudžiamojame byloje, LYA, baudžiamoji byla Nr. 47441/3, t. 7, l. 532.
- ¹⁵³ Bažnyčios pastatas 1962 m. perduotas Filharmonijai; kun. L. Povilionis 1962 m. sausio 26 d. nu-teistas kalėti 8 metus, kun. B. Burneikis – 7 metus.
- ¹⁵⁴ Ataskaita apie religijų įgaliotinio įstaigos darbą 1961 m., LCVA, f. R-181, ap. 3, b. 62, l. 2.
- ¹⁵⁵ M. Bourdeaux, *Opium of the people*, p. 209.
- ¹⁵⁶ LSSR KGB Kauno miesto skyriaus ataskaita apie darbą 1962 m., LYA, f. K-1, ap. 14, b. 149, l. 34–35.
- ¹⁵⁷ *Ibid.*, l. 36.
- ¹⁵⁸ Religijų įgaliotinio J. Rugienio 1962 m. balandžio 20 d. raštas LKP Ukmergės RK sekretoriui, LCVA, f. R-181, ap. 3, b. 64, l. 68.
- ¹⁵⁹ LSSR KGB 1962 m. balandžio 10 d. pažyma apie Vilniaus bažnyčias, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 39, l. 32.
- ¹⁶⁰ Religijų įgaliotinio J. Rugienio 1959 m. liepos 30 d. raštas A. Sniečkui ir LSSR MT pirmininkui M. Šumauskui, LVOA, f. 1771, ap. 205, b. 13, l. 55.

¹⁶¹ J. Ponomarenko, „Lečenie ladanom“, *Izvestija*, 1962, liepos 7.

¹⁶² Ataskaita apie religijų įgaliotinio įstaigos darbą 1961 m., LCVA, f. R-181, ap. 3, b. 62, l. 25.

¹⁶³ 1961 m. SSRS buvo įvykdyta pinigų reforma: senų ir naujų rublių santykis – 10:1.

¹⁶⁴ Ibid., l. 26.

¹⁶⁵ Religijų įgaliotinio J. Rugienio 1962 m. balandžio 9 d. raštas RKRT apie kulto tarnautojų pajamas, *ibid.*, b. 64, l. 90.

¹⁶⁶ Ibid., l. 91.

¹⁶⁷ Religijų įgaliotinio J. Rugienio 1965 m. lapkričio 28 d. informacija RKRT pirmininko pavaduotojui V. Riazanovui, *ibid.*, ap. 1, b. 148, l. 19.

¹⁶⁸ Religijų įgaliotinio J. Rugienio 1960 m. kovo 10 d. raštas LKP CK sekretoriui V. Niunkai, LVOA, f. 1771, ap. 205, b. 40, l. 30–31.

¹⁶⁹ LSSR KGB Kauno miesto skyriaus ataskaita apie darbą 1960 m., LYA, f. K-1, ap. 14, b. 147, l. 154.

¹⁷⁰ LSSR KGB pasiūlymai dėl iš agento Saulės gautų duomenų panaudojimo, *ibid.*, ap. 3, b. 32, l. 208.

¹⁷¹ LSSR KGB ataskaita apie darbą 1962 m., *ibid.*, ap. 10, b. 324, l. 11.

¹⁷² R. Weigel, *The final Revolution. The resistance Church and collapse of communism*, Oxford, 1992, p. 74–76.

¹⁷³ RKRT pirmininko A. Puzino 1964 m. gegužės 27 d. pranešimas apie Pauliaus VI politiką, LCVA, f. R-181, ap. 3, b. 68, l. 10.

¹⁷⁴ LSSR KGB ataskaita apie LSSR katalikų delegacijos dalyvavimą Vatikano Susirinkimo trečiojoje sesijoje, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 51, l. 13.

¹⁷⁵ Religijų įgaliotinio 1965 m. liepos 7 d. ataskaita, LCVA, f. R-181, ap. 1, b. 148, l. 37–40.

¹⁷⁶ Religijų įgaliotinio J. Rugienio informacija apie J. Stankevičiaus nušalinimą, *ibid.*, ap. 3, b. 71, l. 111.

¹⁷⁷ LSSR KGB 2-osios valdybos darbo 1965 m. II pusėje planas, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 53, l. 71.

¹⁷⁸ Religijų įgaliotinio J. Rugienio 1965 m. lapkričio 27 d. informacija RKRT pirmininkui A. Puzinui, LCVA, f. R-181, ap. 3, b. 71, l. 143.

¹⁷⁹ Religijų įgaliotinio J. Rugienio 1966 m. gegužės 30 d. informacija Religinių reikalų tarybos prie SSRS MT (toliau – RRT) pirmininkui V. Kurojedovui, *ibid.*, b. 73, l. 16–17.

¹⁸⁰ LSSR KGB 2-osios valdybos darbo 1965 m. II pusėje planas, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 53, l. 68.

¹⁸¹ Religijų įgaliotinio J. Rugienio 1966 m. liepos 4 d. informacija RRT pirmininkui V. Kurojedovui, LCVA, f. R-181, ap. 3, b. 73, l. 30.

¹⁸² Religijų įgaliotinio J. Rugienio 1967 m. spalio 3 d. raštas LKP CK sekretoriui A. Barkauskui, *ibid.*, b. 75, l. 122.

¹⁸³ RRT atsakymas į Vatikano sekretoriaus pavaduotojo A. Kazarolio notą, *ibid.*, l. 89–95.

¹⁸⁴ Religijų įgaliotinio J. Rugienio 1966 m. rugpjūčio 22 d. raštas LKP CK, *ibid.*, b. 73, l. 43–44.

¹⁸⁵ Religijų įgaliotinio J. Rugienio 1967 m. liepos 3 d. raštas RRT pirmininkui V. Kurojedovui, *ibid.*, ap. 1, b. 159, l. 30.

¹⁸⁶ LSSR KGB 2-osios valdybos darbo 1965 m. II pusėje planas, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 53, l. 67.

¹⁸⁷ LSSR KGB 2-osios valdybos 2-ojo skyriaus darbo 1967 m. II ketvirtyje planas, *ibid.*, b. 63, l. 13.

¹⁸⁸ Ibid., l. 14.

¹⁸⁹ Ataskaita apie religijų įgaliotinio įstaigos darbą 1965 m., LCVA, f. R-181, ap. 3, b. 70, l. 6.

¹⁹⁰ Ataskaita apie religijų įgaliotinio įstaigos darbą 1966 m., *ibid.*, b. 72, l. 24.

¹⁹¹ 1967 m. pažyma RRT pirmininkui V. Kurojedovui apie paruošimo sutvirtinimo sakramentui ir jo priėmimo tvarką Lietuvos Katalikų Bažnyčioje, *ibid.*, b. 75, l. 142.

¹⁹² LSSR KGB ataskaita apie LSSR katalikų delegacijos dalyvavimą Vatikano Susirinkimo trečiojoje sesijoje, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 51, l. 12.

¹⁹³ Religijų įgaliotinio J. Rugienio ataskaita apie Velykų šventės 1967 m. tarp LSSR katalikų, sentikių ir stačiatikių, LCVA, f. R-181, ap. 3, b. 75, l. 49.

¹⁹⁴ Ataskaita apie religijų įgaliotinio įstaigos darbą 1964 m., *ibid.*, b. 67, l. 38.

¹⁹⁵ Religijų įgaliotinio J. Rugienio 1964 m. gruodžio 26 d. raštas LKP CK sekretoriui A. Barkauskui, *ibid.*, b. 68, l. 40.

¹⁹⁶ LSSR KGB ataskaita apie LSSR katalikų delegacijos dalyvavimą Vatikano Susirinkimo trečiojoje sesijoje, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 51, l. 12.

¹⁹⁷ Religijų įgaliotinio J. Rugienio 1967 m. balandžio 12 d. raštas LKP CK sekretoriui A. Barkauskui, LCVA, f. R-181, ap. 3, b. 75, l. 39.

¹⁹⁸ Ataskaita apie religijų įgaliotinio įstaigos darbą 1967 m., *ibid.*, b. 74, l. 24.

¹⁹⁹ RKRT pirmininko A. Puzino informacija apie 1965 m. sausio 27 d. nutarimo svarstymą SSRS AT prezidiume, *ibid.*, b. 71, l. 6.

²⁰⁰ Ataskaita apie religijų įgaliotinio įstaigos darbą 1965 m., *ibid.*, b. 70, l. 30.

²⁰¹ LSSR KGB 1964 m. agentūrinių-operatyvinių priemonių planas, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 53, l. 118.

²⁰² V. Spengla, „*Akiplėša*“. KGB kova prieš Bažnyčią, Vilnius, 1996.

Arūnas Streikus

SOVIET ANTI-CATHOLIC CHURCH ACTIVITIES (1953–1967)

Summary

The relationship between the Catholic Church and the totalitarian Soviet regime dominated the historical process in Lithuania. J. Stalin's death and the evolution of Soviet anti-Catholic policies changed the character of the relationship between Church and the Soviet State. Attempts had been made to replace the post-war anti-Church terrorist politics with the politics of limited concessions and the tactics of active penetration into inner life trying to win the Church over to the Soviet power's side and make it an active supporter of home and foreign politics. It's noteworthy that the concessions were limited to a great extent. It had been officially allowed to consecrate only two bishops and the loyalty of diocese pastors was not so vigilantly observed. The publication of religious literature was restricted to liturgical publications and the only periodical religious journal was to serve the interests of governing authorities instead of those of Church. Though the process of closing churches was stopped the renovation of its net was minimal due to the exclusively hostile attitude of local Soviet authorities. Despite the fact that the scope of represions against priesthood had diminished even at that time not a few priests were sentenced for their anti-Soviet activities. However, it should be noted that they were punished just for doing their duties too earnestly. On the other hand due to a less strict control of connections with the Vatican and pastor responsibilities the Church in Lithuania could lead a more authentic life. The experience of post war atrocities and liberalisation of the Church's politics by the Soviet power after Stalin's death stipulated that the Authorities of the Church choose getting on with the Soviet power attitude as an individual moral defiance to the regime was initiated. Yet the Soviet power did not succeed in winning the Church to its side and the most striking

demonstration of this fact is the refusal of the Church to publish pro-Soviet religious journals.

A new and very consistent attack on the Catholic Church of Lithuania started in 1960 subsequent to a generally increasing anti-Church attitude of the Soviet power, and the increase of the totalitarian regime control and the failure to win the Catholic Church over to the Soviet's side. However the Soviet power could not resolve to take such radical measures against Catholic Church of Lithuania as it took against the Russian Orthodox Church in other regions of the USSR. The attack on the Church first of all manifested itself by a more severe pastoral responsibility control, by the restriction of the space of pastoral responsibility and the deprivation of publishing religious press. Though the process of closing meeting houses continued, its scope was not a total as in other USSR regions. Besides, the Soviet power pursued the politics of official contacts between the Church and Vatican with the aim to use them for their own purposes. The representatives of the Church from Lithuania at the II Vatican Meeting carried out the tasks co-ordinated with the Soviet authorities.

The pressure diminished in the middle of the seventies and was stipulated by the change of the Kremlin's leaders and partly by a favourable disposition of the Pope Paul the VI towards communist regimes. Despite this fact the Soviets denied any attempts of the Vatican to improve the status of the Church in Lithuania. In order to maintain the favourable politics of the Vatican, and to a certain extent to liberalise their anti-Church politics, the process of closing churches was stopped, the imprisoned clergymen were set free from the places of imprisonment and liturgical reform was allowed. Despite everything this short period can be characterised as a tiny ebb of great tension.